Z Bn: 4°/4

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1970

70.69K
Röm.-German.
Zentralmuseum
Mainz

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XII
1
1970

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

На корицата

Римска бронзова лампа от с. Дрен, Пернишки окръг

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Lampe romaine en bronze du village Dren, dép. de Pernik

Photo R. Staneva

Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.)

ЛЮДМИЛ ГЕТОВ

Проблемът за погребалните обичаи и гробните съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.), един от най-важните проблеми из областта на тяхната духовна култура, досега не е бил предмет на специално изследване. В резултат на системни разкопки и особено на случайни открития в България броят на гробните находки от римската епоха е нараснал неимоверно много. Натрупаният значителен материал представя солидна база за изясняване на проблема.

В настоящата статия ще изложим само главните наблюдения и заключения,[1] до които достигнахме след обработването на целия известен от литературата материал и немалък брой непубликувани находки.[2] Хронологически е обхванат периодът на римското владичество над Мизия (от 15 г. на н. е.) и Тракия (от 46 г. на н. е.) до края на IV в. на н. е.

Тук ще разгледаме както тракийските надгробни могили с техните гробни съоръжения, така и обикновените (плоски) гробове, открити в непосредствено съседство с могилите или в самостоятелни некрополи. Все още броят на тези погребения е малък и това трябва да се обясни с недостатъчните проучвания, които засягат пространството около могилите.

Доскоро у нас не бе проучен цялостно нито един некропол от периода между I и IV в.[3] В повечето случаи изследвачите се задоволяваха поради липса на средства или време с разкопаването (в някои случаи само сондажно) на отделни могили от некропола, което е крайно недостатъчно за по-пълни заключения.[4] Едва в последните десетина години бяха системно и пълно изследвани могилните некрополи при язовир „Чаталка", Старозагорски окръг,[5] и Меричлери, Хасковски окръг.[6]

За погребалните обичаи на траките от предримската епоха са характерни двата обреда, т. е. практикуването едновременно на трупоизгарянето и трупозаравянето, които предлагат голямо разнообразие на типове и форми гробни съоръжения.

От проучването на досега известните гробни находки от периода V—I в. пр. н. е. се налага констатацията, че в последните два века, непосредствено предхождащи завладяването на нашите земи от Рим, в погребалните обичаи на траките се долавят чувствителни промени — изключително опростени и скромни гробни съоръжения с практикуване почти без изключение на трупоизгарянето.

Периодът на римското владичество над земите на днешна България е изключително важен етап в живота на траките. Включена в границите на огромната Римска империя, Тракия, която представлявала периферна област, въпреки ликвидирането на политическата ѝ самостоятелност продължила да проявява самобитността на своята култура, която особено ясно се проявява в погребалните обичаи.

Въпреки наличието на римската официална власт, войска и администрация, въпреки влиянието на римската култура издигането на надгробни могили от страна на траките продължило. Една статистика на гробните находки от този период показва неимоверно бързото нарастване на техния брой. Те ни предлагат и разнообразни по устройство гробни съоръжения, които ние класифицираме в следните типове с варианти:

I. Гробове-клади. При това извънредно просто гробно съоръжение не са проявявани почти никакви грижи за изгорените останки на покойните освен издигането на надгробната могила. Гробовете-клади се явяват в два варианта:

Вариант А. В този случай могилата е издигната на мястото, където е извършено изгарянето. Повечето погребения от този вариант са вторични (28 от всичко 37), извършени едновременно или известно време след главното (централно) погребение.[7] При извършването на някои от тях, изглежда, е имало донатрупване на могилата. В някои случаи изгарянето е ставало на заравнена площадка на склона (обикновено в периферията) на могилата.[8]

При всички случаи, когато погребението е главно, то е извършвано наравно с околния терен в основата на могилата, без да е задължително да бъде непременно в центъра ѝ.[9] Само в три случая е констатирано изграждане на кладата на един метър над основата на могилата, което подсказва, че то е предшествувано от предварителното ѝ натрупване на известна височина.[10]

Вариант Б. При този вариант изгарянето на трупа е извършвано встрани от мястото, където е изграждана могилата. Това място обикновено е било общо за целия некропол.

Погребенията от този тип (вариант А и Б) позволяват да се направят следните общи изводи:

1. Всички те хронологически се вместват в границите между края на I — началото на II и IV в. Най-масово са разпространени през II и III в.

2. Сравнително малко погребения от този тип са главни (централни), но повечето са вторични. Причината за това е тяхното просто устройство, удобно за извършването им вторично върху вече оформените могили.

3. Главните погребения винаги са разположени в основата на могилата на тогавашното ниво на терена, макар и не всякога в геометричния ѝ център. Някои могили съдържат повече от едно главно погребение.

4. Вариант А и Б се появяват едновременно, но вариант Б е по-масово разпространен през късната римска епоха, което е резултат на общото намаляване броя на надгробните могили. То води съответно към увеличаване броя на вторично извършените погребения върху вече готовите надгробни могили. Очевидно вариант Б е задоволявал нуждата от едно просто гробно съоръжение, удобно за извършване на вторични погребения с трупоизгаряне.

II. Погребения с трупозаравяне в неоформени гробове. Погребенията от този тип са разположени на различна дълбочина в могилния насип в зависимост от това, дали са главни (централни) или вторични. При първия случай не е констатирано вкопаване на трупа, а същият е поставян наравно с околния терен, след което е започвало натрупването на могилата (табл. I *1*). При вторично извършените погребения е налице известно вкопаване, но при всички случаи гробът не е оформен във вид на яма. Това вкопаване е продиктувано от нуждата да се „вложи" трупът в могилния насип.[11] Това е и главната отлика на погребенията от този тип от другите, при които имаме правилно оформена вкопана яма, с или без покритие.

Погребенията със заравяне в неоформени гробове се появяват спорадично през II в., докато през III и особено през IV в. са масово разпространени.

III. Погребения с трупозаравяне в ями. При погребенията от този тип трупът е положен в предварително оформена вкопана яма (табл. I *2*), понякога облицована с тухли (табл. I *3*).[12] При някои от тях е констатирано наличие на покритие от тегули,[13] каменни плочи[14] или дървени греди[15] и фрагменти от долиум.[16] Хронологически се отнасят към периода от края на II до началото на IV в. Извънредно малкият брой могилни погребения от този тип сочи чуждия му произход. Те са много разпространени в некрополите на големите римски градски центрове — Августа Траяна[17], Филипопол[18], Пауталия[19], Одесос[20] и Абритус[21]. Появата и разпространението му в нашите земи очевидно следва да се припише на римския етнически компонент, под чието влияние той се появява спорадично и при тракийските могилни погребения.

● *Табл. I. Гробни съоръжения у траките през римската епоха. Tabl. I. Constructions funéraires chez les Thraces pendant l'époque romaine.*

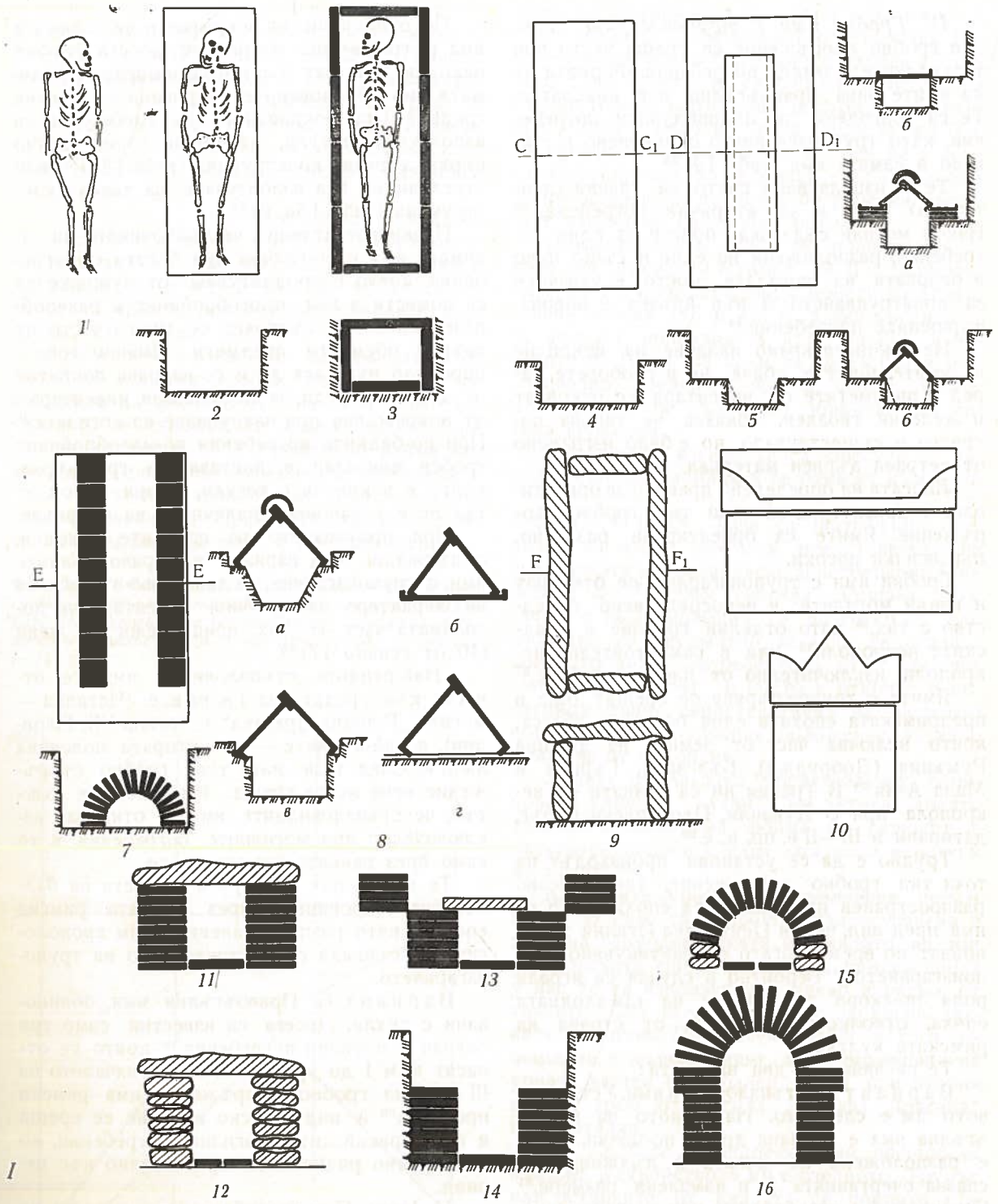

IV. Гробни ями с трупоизгаряне. Този тип гробно съоръжение се среща често при тракийските могилни погребения. Формата на на ямите бива правоъгълна или квадратна. Те са пригодени за индивидуални погребения, като трупоизгарянето обикновено е ставало в самата яма (табл. I *4*).[22]

Те са използувани както за главни (централни), така и за вторични погребения.[23] Някои могили съдържат повече от едно погребение, разположени на едно и също ниво в основата на могилата, което е указание за донатрупването ѝ във връзка с новоизвършените погребения.[24]

Не е констатирано наличие на покритие на ямите. Фактът обаче, че в гробовете наред с предметите от инвентара се откриват и железни гвоздеи, показва, че такова покритие е съществувало, но е било изградено от нетраен дървен материал.

Липсата на определено правило за ориентиране е характерна за този тип гробно съоръжение. Ямите са ориентирани различно, във всички посоки.

Гробни ями с трупоизгаряне се откриват и извън могилите, в непосредствено съседство с тях,[25] като отделни гробове в градските некрополи[26] или в самостоятелни некрополи изключително от плоски гробове.[27]

Ямите с трупоизгаряне се срещат още в предримската епоха в една обширна област, която включва част от земите на днешна Румъния (Добруджа), България, Гърция и Мала Азия.[28] В Тракия ни са познати от некропола при с. Дуванли, Пловдивски окръг, датирани в III—II в. пр. н. е.[29]

Трудно е да се установи произходът на този тип гробно съоръжение, така масово разпространен през римската епоха, като се има пред вид, че и в Централна Италия той е познат по време, когато е практикувано трупоизгарянето.[30] Вероятно в случая са играли роля по-скоро традициите на предходната епоха, отколкото влиянието от страна на римската култура.

Те се явяват в два варианта:

Вариант А. Стъпаловидни ями. Устройството им е следното. На дъното на правоъгълна яма е вкопана друга, по-малка, която е разположена по цялата ѝ дължина или спазва очертанията ѝ в намалени размери.[31] Сечението ѝ е правоъгълно или трапецовидно. Във всички случаи, дори когато изгарянето е извършено извън гроба, останките от кладата са събрани и поставени в малката яма, която в случая се явява като гроб-урна (табл. I *5*).

По отношение на покритието на голямата яма и гроба-урна откритите досега гробни находки показват голямо разнообразие. Голямата яма обикновено е покривана с дървени греди.[32] При покриването на гроба-урна са използувани тегули, наредени хоризонтално върху дървена конструкция (табл. I *5, б*)[33] или стреховидно без използуване на такава конструкция (табл. I *5а, б*).[34]

Прави впечатление, че дълбочината на голямата яма е по-голяма при богатите погребения, което е продиктувано от нуждата да се помести в нея многобройният и разнообразен инвентар, състоящ се много често от твърде обемисти предмети. Именно това е породило нуждата да ѝ се направи покритие от дървени греди, за да се запази инвентарът от повреждане при натрупване на могилата.[35] При по-бедните погребения по-малобройният гробен инвентар е поставян в гроба-урна, който е покриван с тегули, а при някои от тях не е установено наличието на покритие.

При проучването на гробните находки, съдържащи този вариант на правоъгълните ями с трупоизгаряне, се забелязва въз основа на характера на гробния инвентар, че по-голямата част от тях принадлежи на жени (10 от всичко 17).[36]

Най-ранните стъпаловидни ями се отнасят към средата на I в. на н. е. (Чаталка — могила „Рошава Драгана“ и могила VII, Пловдив), а най-късните — към втората половина на II в. След тази дата това гробно съоръжение вече не се среща. Интересен е фактът, че стъпаловидните ями се откриват изключително при могилните погребения, и то само през ранната римска епоха.

Те се срещат и в други области на балканските провинции през ранната римска епоха,[37] като разпространението им хронологически съвпада с практикуването на трупоизгарянето.

Вариант Б. Правоъгълни ями, облицовани с тухли. Досега са известни само три случая в могилни погребения,[38] които се отнасят към I до края на II в. или началото на III в. Това гробно съоръжение има римски произход[39] и под римско влияние се среща и при тракийските могилни погребения, но извънредно рядко и за сравнително къс период.

V. Урни. При погребенията с изгаряне на трупа често костите са събирани в урни, при които различаваме следните два варианта.

Вариант А. Урни в цисти, при които урната е поставена в малък гроб-циста, изграден от камъни или тухли. Досега са известни 4 случая при могилни погребения, които се отнасят към II и началото на III в.[40] Появата им през римската епоха, и то в такова ограничено количество, несъмнено е отглас от една стара местна традиция. Урните в цисти са широко разпространени в предримската епоха в същата област — днешна Североизточна България.[41]

Вариант Б. При този случай урните не са поставяни в цисти. Гробните съоръжения от този тип са сравнително многобройни и в зависимост от материала, от който са изработени урните, различаваме следните подгрупи към вариант Б:

Глинени урни. Те са известни от около 30 могилни гробни находки и с изключение на няколко от тях, при които изгарянето е станало на самото място, при всички останали то е извършено извън могилата.[42] Прави впечатление, че гробовете с урни съдържат сравнително беден и еднообразен инвентар. Причината за това е, че те принадлежат на хора с по-ограничени материални възможности, а освен това с редки изключения те произхождат от вторични, по-късни погребения. Очевидно в случая е търсено едно просто и удобно от практическа гледна точка съоръжение, подходящо за тази цел. Когато особено след средата на II в. натрупването на надгробни могили не е вече така интензивно, то се оказва твърде удобно за извършване на вторични погребения върху вече изградени надгробни могили.

Погребенията в урни се появяват към края на първата четвърт на II в. (най-ранните са сигурно датирани с монети на Траян, сечени между 115 и 117 г., а най-късните — от втората половина и края на III в. и началото на IV в.). За урни са използувани или специално предназначени за целта съдове, или подходящи съдове от обикновената битова керамика.

Каменни урни. Те са известни от няколко гробни находки и се отнасят към един кратък период — от края на I до втората половина на II в.[43] Това са погребения предимно на мъже, заможни представители на тракийската робовладелска аристокрация. Гробовете от Чаталка (могила „Рошава Драгана“) с разнообразния си инвентар от въоръжение са несъмнено на лица, свързани с военното дело. Погребението от с. Брезово, Пловдивски окръг, в което е открита и колесница, също свидетелствува за високото обществено и социално положение, заемано приживе от покойния.

Урните от Чаталка представляват обикновени каменни „кутии“ без украса, докато тази от Брезово има форма на саркофаг с двускатен покрив с едва загатнати акротери на ъглите.[44]

Каменните урни имат италийски произход.[45] В Рим са широко разпространени в края на републиканската и началото на императорската епоха. В ранната римска епоха у нас те са използувани, макар и рядко, от траките, обстоятелство, което нарушава тяхната традиция. Прекрасен пример в това отношение е апликираният към похлупака на урната златен погребален венец при втория мъжки гроб от могила „Рошава Драгана“ при Чаталка.

VI. Гробове от стреховидно поставени тегули. Устройството им е следното. Трупът или останките от кладата се покрити със стреховидно наредени от двете дълги страни тегули. Те лежат направо върху земята или върху хоризонтално поставени други тегули. Понякога това покритие имитира действите-

● *Табл. II. Съотношение между могилните и плоските (немогилни) погребения за периода I—IV в. Tabl. II. Rapport entre les sépultures tumulaires et les sépultures planes (non tumulaires) pour la période I—IVe s.*

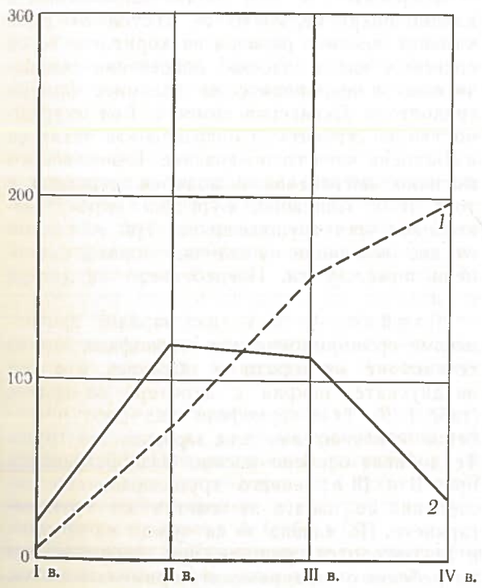

лен покрив чрез нареждане на имбрици по билото и на мястото, където се съединяват две от тегулите. Откъм късите страни така оформеният гроб е затварян с тегули или тухли. При някои погребения с трупозаравяне тегулите са похлупени над плитко вкопана яма така, че ръбовете им лежат върху малко стъпало (берма) в горния край на ямата (табл. I *8 а—г*).

Този тип гробно съоръжение е непознат в Мизия и Тракия до завладяването им от римляните. Той се среща в италийските земи още в класическата епоха,[46] а през републиканската и императорската епоха е използуван много често както при погребенията със заравяне, така и при тези с изгаряне. У нас той се появява в края на I и началото на II в. най-напред в градските некрополи,[47] а по-късно в могилните.[48] Най-ранните могилни гробни находки с това съоръжение са с трупоизгаряне.

Гробовете от тегули се срещат масово през II и особено през III в., а по-рядко в IV в., и то изключително при вторични погребения на различни места и дълбочини в могилния насип. Досега не е известен случай това съоръжение да е използувано при главните (централни) погребения.

VII. Гробове от каменни плочи. Те са изградени от изправени на дългата си страна каменни плочи, като отгоре са покривани със също такива плочи или тухли (табл. I *9*).[49] Обикновено имат правоъгълна форма, но се срещат и такива с трапецовидна форма, леко стеснени при краката.[50] Най-ранните могилни погребения от този тип са с трупоизгаряне и се датират във втората половина на I в.[51] Те съдържат изключително богат инвентар, от който личи, че погребенията са на мъже. При всички тях изгарянето е извършено извън гроба, който в този случай играе ролята на урна. Останалите гробове от каменни плочи се отнасят към II и III в. При тях погребението е извършено чрез трупозаравяне. След тази дата това гробно съоръжение вече не се среща.

Гробовете от този тип са познати от Тракия още от предримската епоха.[52] Появата им при могилните погребения през римската епоха се дължи не толкова на възраждане на стари форми, колкото на римско влияние. В Рим те са разпространени в същия вид и по същото време, както в нашите земи.[53]

VIII. Саркофази. Те са изработвани от монолитен каменен блок и се състоят от корито и похлупак. В зависимост от формата

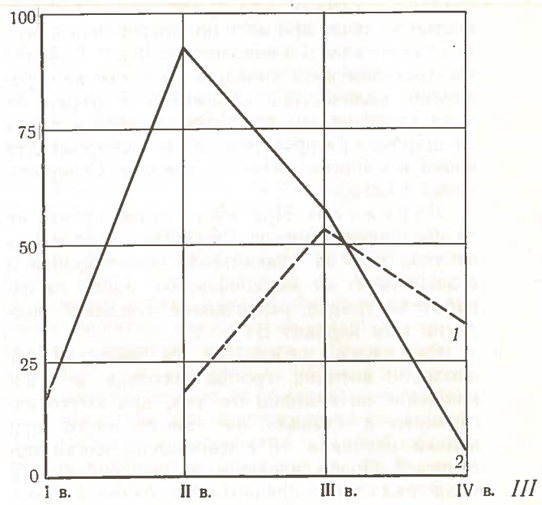

● *Табл. III. Съотношение между трупоизгарянето и трупозаравянето при тракийските погребения през римската епоха в България. Tabl. III. Rapport entre l'incinération et l'enterrement dans les sépultures thraces en Bulgarie pendant l'époque romaine*

на похлупака различаваме следните два варианта:

Вариант А. Тук спадат саркофазите с плоско покритие, което се състои от една каменна плоча с размери на коритото. Те се срещат у нас в плоски погребения изключително в некрополите на големите римски градове по Дунавския лимес и във вътрешността на страната и погребенията в тях са извършени чрез трупозаравяне. Единственото могилно погребение с подобен саркофаг е това от с. Аликария, Бургаски окръг,[54] извършено чрез трупоизгаряне. Той се състои от две половинки на каменни корита, съединени помежду си. Погребението се датира в I в.

Вариант Б. Към този вариант причисляваме гръкоримския тип саркофази, които се състоят от корито и похлупак във вид на двускатен покрив с акротери на ъглите (табл. I *10*). Тези саркофази съдържат погребения изключително със заравяне на трупа. Те добиват особено масово разпространение през II и III в., когато трупозаравянето постепенно се налага за сметка на трупоизгарянето. По начало те са чужди на траките и доколкото ги срещаме при могилните им погребения от предримската и римската епоха,

то това следва да се отдаде на външни влияния. Един солиден аргумент в полза на това предположение е и фактът, че откритите в могилни погребения досега саркофази произхождат без изключение от хинтерланда на големите римски градове — Никопол на Росица, Нове и Филипопол.[55] Съвсем естествено е да се очаква това влияние да е посилно изразено върху траките, живеещи в съседство с градовете. Като резултат от това е и използуването, макар и по-рядко, на саркофазите при могилните погребения. Романизираните траки, живеещи в градовете, също са се погребвали в саркофази, които обаче не са поставяни в могили. Те са с декорация, в която са вмъкнати и елементи от тракийския бит и религия. От некропола на Рициария са известни саркофази с релефно изображение на Херос.[56]

IX. Зидани гробове. Те са най-масово разпространеният тип гробно съоръжение в нашите земи през римската епоха. В зависимост от характера на покритието им различаваме два варианта — гробове с равно покритие и гробове със сводесто покритие.

Вариант А. Към този вариант спадат около 50 гроба, открити в могилни погребения. Една малка част от тях са изградени от камъни (табл. I *12*).[57] Всички останали са тухлени, със спойка от хоросан или кал (табл. I *11*). Някои от тях отвътре са измазани с хоросан.[58] Обикновено са покрити с една или няколко каменни плочи, с тухли и по-рядко с тегули. При тях погребението е извършено с трупозаравяне или с трупоизгаряне. Най-ранните погребения в тухлени гробове са от втората половина на I в., извършени изключително с изгаряне. През II в. е налице едно изравняване на броя на погребенията с трупоизгаряне и трупозаравяне. През III в. трупозаравянето взема превес. През IV в. значително по-рядко са изграждани зидани гробове — всичко четири случая, от които само един с изгаряне на трупа.[59] Големият брой зидани от тухли гробове през II и III в. отразява един икономически подем, който се свързва с епохата на Антонините и Северите.

Понякога тухлените гробове са изграждани на дъното на дълбока правоъгълна яма (табл. I *14*).[60] При могилното погребение от Видин стените ѝ са облицовани с тухлен зид.[61] Това е и най-сложният по устройство тухлен гроб от вариант А (табл. I *13*).

Вариант Б. Тук причисляваме три гробни находки, при които зиданите гробове имат полуцилиндричен свод (табл. I *7, 15, 16*).[62] При тях погребенията са извършени чрез трупоизгаряне и въз основа на гробния инвентар се датират във II в.

Това са единствените и най-ранните представители на засводените зидани гробове от римската епоха у нас.[63] Те са единствени по рода си съоръжения и при липсата на достатъчно аналогии трудно могат да получат задоволителна интерпретация. Явно е, че те са изпълнявали предназначението на урни, където са поставяни не само останките от кладата, но и гробният инвентар. Късите им страни са плътно зазидани, така че нямат отвор.

Вариант В. Към този вариант спадат солидно изградените със сложно разчленен план еднокамерни и многокамерни гробници, зидани от тухли или камъни — каменната гробница от с. Строево, Пловдивски окръг,[64] и гробницата от Поморие, изградена от тухли и камъни в система opus mixtum[65]. И двете са открити ограбени и при липсата на гробен инвентар и аналогии по отношение на архитектурния им тип може да им се даде само една приблизителна датировка — за тази от с. Строево — края на I до началото на II в. (по-скоро началото на II в.), а за поморийската — не по-рано от края на III в. И двете по отношение на архитектурата си съдържат елементи, които представляват продължение на традиции от елинистическата епоха. При гробницата от Поморие това е по-ясно изразено.[66] Макар и най-късен представител на куполните гробници в Тракия, тя в много отношения напомня римските мавзолеи от императорската епоха.

По отношение на ритуала на тракийските погребения през римската епоха се налагат следните изводи и заключения.

През I в. е практикувано изключително трупоизгарянето. През II в. погребенията с изгаряне преобладават, но се срещат вече и погребения с трупозаравяне. Съотношението между тях е 5:1 в полза на тези с изгаряне. В III в. се констатира едно състояние на изравняване на съотношението между изгарянето и заравянето. Все още слаб превес има трупоизгарянето, но ясно се забелязват две тенденции — намаляване броя на погребенията с изгаряне и увеличаване броя на тези със заравяне. В IV в. съотношението между едните и другите е решително в полза на заравянето. Известни са само няколко погребения с трупоизгаряне от средата на IV в.

Вижда се, че няма хронологически паралелизъм за целия период на римското владичество между изгарянето и заравянето. Погребения с трупозаравяне липсват в I в., а тези с трупоизгаряне не се срещат вече след средата на IV в. Фактът, че най-ранните тракийски погребения са изключително с изгаряне, не може да се обясни с прякото му възприемане от Рим, където по същото време то е преобладаващ начин на погребение.[67] Той следва да се обясни по-скоро с континюитета в погребалните обичаи на траките от предримската, респ. от късната латенска епоха. Обаче появата на погребения със заравяне у траките във II в. хронологически съвпада с преминаването от трупоизгаряне към трупозаравяне в Рим. Като се има пред вид, че II в. е период на утвърждаване и консолидиране на римската власт на Балканския полуостров, едновременно с което върви и процесът на урбанизация и романизация на тракийските земи, имаме всички основания да смятаме, че преминаването към трупозаравяне при траките се извършва под римско влияние. Този процес поради консерватизма на погребалните обичаи е бил бавен. Необходими са били почти два века за пълното налагане на трупозаравянето. Дори в III в. трупоизгарянето и трупозаравянето са практикувани в еднакъв размер. Този факт е толкова по-значим, като се има пред вид обстоятелството, че в Рим още във втората половина на II в. изгарянето като начин на погребение почти е изоставено.[68] Този факт говори и за това, колко траките са били привързани към старите погребални традиции.

Ние смятаме, че тази промяна в ритуала на траките е поставена в определена зависимост от процеса на романизацията, тъй като е налице едно хронологическо съвпадение между този процес и тези промени. Това особено добре личи в областта на север от Стара планина, където урбанизацията и романизацията са започнали по-отрано и са провеждани с по-голям интензитет. Там заравянето е практикувано по-често и в по-голям мащаб, отколкото изгарянето.

Преминаването към трупозаравяне освен това е указание за изменения в представите на траките за задгробния живот. Този процес, започнал в Рим още във втората половина на I в.,[69] постепенно е оказал влияние и върху траките. Вероятно изоставянето на трупоизгарянето като начин на погребение е продиктувано от убеждението, че е необходимо да се запази тялото, за да се осигури по този начин увековечаването на личността. Християнската идея за възкресението на мъртвите представлява завършена форма на тази концепция.[70]

Друг извънредно важен факт е наличието на плоски тракийски гробове. Техният брой се увеличава с намаляване броя на могилните погребения след края на II в. Ограниченият брой могилни погребения в IV в. съвсем не означава, че е малък броят на тракийските погребения изобщо. Трудността произтича от това, че при отсъствието на този характерен белег, какъвто е надгробната могила, и при измененията в ритуала под влияние на християнската религия тракийските погребения мъчно могат да бъдат идентифицирани. Ние дори сме склонни да приемем, че плоските гробове с изгаряне, открити в градските некрополи и отнасящи се след средата на II в., принадлежат на траки, установили се да живеят в градовете, изоставили обичая да се натрупват могили, но запазили изгарянето като характерен за тях по това време начин на погребение.

Изоставянето на обичая да се натрупват могили има за резултат и увеличаване числото на вторичните погребения в тях. То е протичало в две направления — донатрупване на могилите или обединяване на няколко помалки могили в един общ насип и използуване на вече изградените могили за нови погребения. Началото на IV в. бележи крайната фаза в издигането на надгробни могили от страна на траките. От IV в. е известно само едно главно могилно погребение, датирано с монети на Константин Велики (306—337 г.).[71] Вторичните погребения от това време са указание за все още живите традиции на миналото. Те са и последният отглас от тези традиции, на които траките са били верни в продължение на почти петнадесет столетия.

Съвсем невторостепенна роля за намаляване броя на могилите играе и друг един факт, а именно издаденият в 212 г. едикт на Каракала, с който се давали граждански права на почти всички жители на Рим и провинциите. С него по същество се нанася удар върху прерогативите на местната тракийска аристокрация,[72] благодарение на които тя е успяла да натрупа значителни богатства и е могла да използува безплатния труд на зависимото население за натрупване на могили. С издаването на едикта тази възможност ѝ е била отнета.

Гробен инвентар

Наред с начина на погребение и устройството на гробното съоръжение важен момент в погребалните обичаи представя гробният инвентар, който е съвкупност от предмети, поставени в гроба със строго определен замисъл — да служат на покойния след смъртта. На смъртта се е гледало като на едно продължение, повече или по-малко подобно на земния живот, а на гроба като на вечно жилище, където ще протича в бъдеще животът на човека, поради което са поставяни колкото е възможно повече от необходимите за това съществуване неща.

Предметите, поставяни в гроба, разделяме на две големи групи: 1) лични вещи и предмети на тоалета и 2) гробни дарове. Едно подобно разграничение се налага поради обстоятелството, че предметите от първата група съпътствуват покойния като негова собственост и неразделна част от неговия тоалет, докато тези от втората група са поставяни в гроба в момента, когато е извършено погребението в качество на гробни дарове. Това, колко едно подобно разграничаване е оправдано, личи от факта, че предметите от първата група винаги са изгаряни заедно с трупа в случаите, когато погребението е с трупоизгаряне, а останалите са поставяни допълнително. Предметите и от двете групи обаче са свързани.

Към първата група спадат накитите, предметите на тоалета, облеклото и др. (обеци, пръстени, огърлици, гривни, медальони, фибули, игли за коса, токи, обувки, дрехи и пр.). Предметите от тази група се срещат най-често и в най-голямо количество в гробовете.

Към втората група спадат останалите предмети от гробния инвентар, поставяни в момента, когато е извършено самото погребение. Тяхното предназначение е да служат на покойника след смъртта му. В тях често са поставяни и храни.

Към предметите, поставяни в гробовете като дарове, спадат и колесниците. Римската епоха ни дава многобройни доказателства за това, какво изключително значение добива колесницата като погребален дар. Поставянето ѝ в могилите е указание, че в представите на траките за задгробния живот тя е заемала особено място. Досега са известни около 40 находки на колесници от римската епоха, от които четири са на север от Стара планина, а останалите в Тракия.[73] Те обикновено са заровени в ями с изключение на два случая, когато са били изгорени.[74] Изглежда, по това време колесницата не само е служела като едно най-обикновено превозно средство, но е играела важна роля и в религиозния и обществения живот.[75]

Подробно въпроса за колесниците като погребален дар ще разгледаме в дисертацията си. Тук само ще отбележим, че не можем да приемем предлаганата досега датировка на находките с колесници — средата на II — IV в.[76] Ние сме по-склонни да ги отнесем в границите между началото на II и средата на III в.

Накрая искаме да отбележим още една важна констатация във връзка с погребалните обичаи на траките. В предримската епоха V—III в пр. н. е. се срещат солидно изградени гробни съоръжения с богат гробен инвентар. През периода на римското владичество, особено в I и II в., гробните съоръжения са извънредно скромни по устройство, но с разнообразен и богат инвентар от бронзови и стъклени съдове, накити и др. Ние смятаме, че това следва да се обясни с ритуала, с преобладаващия по това време начин на погребение трупоизгарянето, което предполага значително по-скромни по устройство гробове. Този извод се потвърждава и от факта, че в предримската епоха, особено през II—I в. пр. н. е., погребенията с трупоизгаряне съдържат също така прости по устройство гробни съоръжения.

[1] Настоящата работа е част от дисертационен труд на тема „погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха (I—IV в.)". Тук ще разгледаме въпроса за погребалните обичаи у траките.

[2] Изказвам сърдечна благодарност на моите колеги Й. Атанасова, Б. Николов, Ев. Генова, Г. Табакова, Б. Султов, В. Димова, Ст. Ангелова, Л. Бобчева, А. Маргов, Ст. Стоянов, Н. Гиздова, Д. Аладжов, Ж. Попов, Д. Николов, Хр. Буюклиев, Д. Кънчев, Е. Бацова, Л. Русевз-Слокоска и др., които ми предоставиха непубликуваните гробни находки, съхраняващи се във фондовете на техните музеи, с което извънредно много улесниха настоящото изследване.

[3] Повод за разкопките биваха някои случайни находки от района на некропола.

[4] Сравнително по-пълно са проучени могилните некрополи при Кадин мост и гара Свиленград.

[5] Д. Николов и Х. Буюклиев, Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско, Археология, 1967, кн. 1, стр. 29; същите, Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско, Археология, 1967, кн. 3, стр. 10.

[6] Д. Аладжов, Тракоримски могилен некропол при с. Меричлери, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 77.

[7] Типичен пример в това отношение са могилните некрополи при с. Меричлери и с. Обручище, Старозагорски окръг, вж. Д. Аладжов, цит. съч., стр. 80,

и Х. Буюклиев, Тракоримски могилен некропол в района на промишлен комплекс „Марица-Изток“, Археология, 1962, кн. 1, стр. 50 и сл.

[8] Д. Аладжов, цит. съч., стр. 95, могила III, погребение 7.

[9] Д. Аладжов, цит. съч., стр. 87—89; Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, 1932, стр. 98—100; същият, Новооткрити старини, ГНАМП, I, 1948, стр. 185; И. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 157 и 158; Величково, Пазарджишки окръг — непубликувани материали, по сведения на Н. Гиздова.

[10] И. Велков, цит. съч., стр. 156—157 и 161—163, могили III, V и VIII.

[11] Най-много погребения от този тип са открити в могилния некропол при с. Меричлери, могила III, погребение 1; м гила IV, погребения 1, 2, 3; могила V, погребения 1, 2, 4, 8, 10; могила VI, погребения 1, 2, 3, 13; за с. Болярци, Асеновградско, и Асеновград, вж. Р. Морева, П. Ангелова, Могилни гробни находки от Асеновградско, Археология, 1968, кн. 3, стр. 30, 31, погребения 2, 3, 6, 7, 10, 13.

[12] Г. Тончева, Римски некрополи от Толбухинско и Варненско, Археология, 1962, кн. 4, стр. 60; Сливен и с. Люлин, Ямболски окръг, непубликувани материали, разкопки на Е. Бацова и Ж. Попов.

[13] Вторично могилно погребение от некропола при Сливен, непубликувано, по сведение на Е. Бацова.

[14] Непубликувана гробна находка от с. Люлин, Ямболски окръг. Тук ямата е изкопана в скалния терен, след което е надзидана с три реда тухли и камъни.

[15] Г. Тончева, Разкопки на петте могили при Галата, ИВАД, VIII, 1951, стр. 57, 58.

[16] Р. Морева, П. Ангелова, цит. съч., стр. 30, и Сливен, непубликувана находка.

[17] Непубликувана гробна находка от Стара Загора.

[18] Л. Ботушарова, Данни за топографията на Филипопол според гробните находки, ИАИ, XXV, 1962, стр. 180 цит. лит.

[19] Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. ИАД, VII. 1919/1920, стр. 87 и 88.

[20] М. Мирчев, Две ценни гробни находки във Варна. Известия на Камарата на народната култура, серия хуманитарни науки, кн. I, 1947/1948, стр. 214 и сл.

[21] Непубликувана находка от Разградския музей.

[22] Д. Цончев, Тракийски некропол при Поповица, стр. 217—227 (могила I); Б. Дякович, Находки из некропола на античния Пловдив, ИАИ, I, 1921/1922, стр. 50—52: М. Лазаров, Тракийско могилно погребение при с. Просеник, Археология, 1962, кн. 1, стр. 44—49; И. Велков, цит. съч., стр. 150 (могила I); Д. Аладжов, цит. съч., стр. 111; Д. Джонова, Могилни погребения от Видинско, Археология, 1962, кн. 3, стр. 34.

[23] Д. Цончев, цит. съч., стр. 217 и 222.

[24] Г. Цанова и Л. Гетов, Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг, Археология, 1969, кн. 4, стр. 29; И. Велков, цит. съч., стр. 150 (могила I).

[25] Д. Цончев, цит. съч., стр. 227.

[26] Б. Дякович, цит. съч., стр. 50—52 и стр. 56.

[27] Некропол при с. Драшан, Врачански окръг, сигурно датиран с монети от края на II до средата на III в. Подобни погребения са открити и в некропола при Сливен — непубликувани.

[28] Срв. P. Alexandrescu, Types des tombes à la nécropole tumulaire d' Histria, Dacia, IX, 1965, стр. 180—181 и цит. лит. За некропола при Калатис вж. C. Preda, Archeological discoveries in the Greek cemetery of Callatis—Mangalia (IV—III c.), Dacia, V, 1961, стр. 299.

[29] Б. Филов, Надгробните могили при Дуванли, София, 1934, стр. 147.

[30] Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, IV, Paris, 1918, стр. 1394.

[31] Д. Николов и Х. Буюклиев, Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, стр. 10—14 и стр. 15—19; Д. Джонова, цит. съч., стр. 30—37, погребение 1; Л. Гетов, Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко, Археология, 1969, кн. 1, стр. 42, погребения 1 и 2, могила I при Мъглиж; с. Бутово, Великотърновски окръг — непубликувани гробни находки, разкопки на Б. Султов.

[32] Д. Николов и Х. Буюклиев, цит. съч., стр. 10, 15 — погребение в могила „Рошава Драгана“ и в могила VII; същите. Разкопки на могилен некропол при Чаталка през 1967 г., Археология, 1970, кн. 2 (под печат). Тук гредите лежат на един ред тухли, поставени на ръба на ямата.

[33] Д. Николов и Х. Буюклиев, Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, стр. 10, обр. 2; Г. Цанова и Л. Гетов, цит. съч., стр. 31.

[34] Д. Джонова, цит. съч., стр. 30—37, могила от с. Неговановци, Видински окръг, погребения 1, 2, 3; с. Бутово, Великотърновски окръг. могила III, погребение 2 — непубликувано, разкопки на Б. Султов. В този случай покривната конструкция е усложнена чрез два реда тухли, поставени по ръба на гроба-урна. Върху тях има един ред тегули, на който са наредени стреховидно други тегули.

[35] Некрополът при Чаталка — могила „Рошава Драгана“, погребение 3 и могила V и VII.

[36] На този факт са обърнали внимание и Д. Николов и Х. Буюклиев, цит. съч.

[37] A. M. Mansel, Grabhügelforschung im Östlichen Thrakien, AA, 1941, I/II, стр. 119; C. Preda, Découvertes récentes dans la nécropole tumulaire du début de l'époque romaine à Calatis, Dacia, IX, 1965, стр. 233; Др. Срејовић, Римске некрополе раног царства у Југославии, Старинар, XIII—XIV, 1962/63, стр. 68—69; плоски гробове с изгаряне в некрополите при Домавия и Мала Копашница; Е. Бужор, Погребальные обряды в Новиодунуме, Dacia, IV, 1960, стр. 533, обр. 3, 4 — могилни погребения, гробът-урна, покрит с тегули. В немогилен некропол при Tomis са открити стъпаловидни ями с изгаряне, които се отнасят към елинистическата епоха (по данни на В. Барбу, Румъния).

[38] Б. Филов, Стари гробове от Чирпанско и Старозагорско, ПСп, XXI, 1909, стр. 599—602; Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, VIII, 1934, стр. 59; Х. и К. Шкорпил, Могили, 1898, стр. 37.

[39] R. Cagnat, C. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, I, Paris, 1917, гл. XVI, стр. 331; G. Fesce, La necropoli in contrada „Regagera“, Atti del'la Reale accademia nacionale dei Lincei, 1936, XII, стр. 375, обр. 5, 6, 9.

[40] Непубликувани гробни находки от с. Горичане. Толбухински окръг, по сведение на Л. Бобчева.

[41] Вж. M. Čičikova, Nouvelles fouilles et recherches de nécropole thrace du V—IIIe s. av. n. è en Bulgarie, Actes du Ier congrès des études balkanique et Sud-Est européennes, v. II, Sofia, 1970, стр. 365—373.

[42] Най-много погребения с урни са открити в некрополите при с. Меричлери и с. Обручище. Вж. и Д. Аладжов, цит. съч., стр. 81, 82 и сл.; Х. Буюклиев, цит. съч., стр. 50, 52; И. Велков, цит. съч., стр. 158—160 (могила IV). Интересен случай е констатиран в могила V, погребение 8 от некропола при с. Меричлери. Тук в малка дупка, изкопана на повърхността на могилата, е изгорена птица, върху останките на която са сложени урната и гробните дарове.

[43] Д. Николов и Х. Буюклиев, Тракийски могилни гробове от Чаталка, стр. 20—28, първи и втори мъжки гроб от могила „Рошава Драгана“; Л. Ботушарова, Тракийско могилно погребение с колесница, ГНАМП, II 1950, стр. 104.

[44] Л. Ботушарова, цит. съч., стр. 104, обр. 11.

[45] R. Cagnat, V. Chapot, цит. съч., стр. 329.

[46] Пак там, стр. 331; Daremberg-Saglio, цит. съч., стр. 1215; Lincea, XVIII, стр. 134—135.

[47] Погребение от некропола на Августа Траяна, непубликувано.

[48] Погребения от могилния некропол при Сливен — непубликувани. Най-рано, в края на I в. се датира погребението от Виза. Вж. A. M. Mansel, Grabhügelforschung im Ostthrakien, ИАИ, XIII, 1939, стр. 172, обр. 225.

[49] Г. Тончева, Гробница до с. Пленимир, ИВАД, VIII, 1951, стр. 121—122; Х. и К. Шкорпил, Разкопки на могили до гр. Варна, ИВАД, II, 1909 стр. 10.

[50] Могилни погребения от с. Горичане, Толбухински окръг, непубликувани.

[51] Б. Дякович, Тракийска гробница при Пловдив и некрополи на древния град, СбНУ, XXII, 1906/1907, стр. 1—55 —плочите на гробницата са надзидани с четири реда тухли; И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928/29, стр. 15.

[52] В. Миков, Гробна находка от Горняни, Неврокопско, ИАИ, XI, 1937, стр. 207; Б. Филов, Надгробните могили при Дуванли, стр. 171. Те се срещат извънредно често в некрополите на гръцките черноморски колонии: вж. И. Венедиков, В сб. Аполония, София, 1966, стр. 10 и сл.: И. Гълъбов, Каменни гробници от Несебър, ИАИ, XIX, 1955, стр. 128; Е. Кастанаян, Грунтовые некрополы боспорских городов, МИА СССР, 64, 1958, стр. 264 и цит. лит.

[53] R. Cagnat, V. Chapot, цит. съч., стр. 331.

[54] И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, 1928/29, стр. 26.

[55] Саркофазите са открити при с. Никюп, Великотърновски окръг, с. Белене и с. Вардим, Свищовско, и при с. Надеждино, Пловдивски окръг.

[56] Б. Филов, Избрани паметници на античното изкуство в България, ИАД, I, 1910, стр. 8; Й. Атанасова, Нов паметник на надгробната пластика от Рациария, ИАИ, XXXIII, 1971 (под печат). Вж. по този въпрос също Д. П. Димитров, Един изчезнал римски саркофаг от Видин, ГББИ, I, 1945, стр. 178.

[57] Погребение от некропола при Сливен, непубликувано.

[58] Л. Гетов, цит. съч., стр. 38; И. Велков, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, XII, 1938, стр. 261.

[59] Д. Цончев, Тракоримският некропол в югоизточния край на Филипопол, ГНАМП, IV, 1960, стр. 134—137.

[60] Л. Гетов, цит. съч., стр. 37—38.

[61] Д. Джонова, цит. съч., стр. 30—31.

[62] Й. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, стр. ИАД, I, 1910, 173—174, обр. 17, 18, 19; Д. П. Димитров, Могилна находка от Страланджа, Ямболско, ИАИ, VII, 1932/33, стр. 386; Д. Николов и Х. Буюклиев, Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, стр. 19.

[63] Най-ранната сводеста конструкция в могилно погребение е открита в могила VII при Чаталка, изградена на дъното на яма с изгаряне. Вж. Д. Николов и Х. Буюклиев, Нови тракийски могилни погребения..., стр. 19, обр. 21.

[64] Д. Цончев, Тракийска могилна гробница в Строево, ГНАМП, IV, 1969, стр. 102—119.

[65] Т. Петров, И. Венедиков и В. Кузупов, Античната гробница край Поморие, Бургас, 1960, стр. 16 и сл.

[66] Дромосът й напомня дромосите на куполните гробници от Мезек и Мъглиж. Тя има същите фланкиращи входа помещения като гробницата от Мъглиж.

[67] R. Cagnat, V. Chapot, цит. съч., стр. 322—323; A. Audin, Incinération et inhumation, Latomus, 1960, кн. 2, стр. 528.

[68] A. Audin, цит. съч., стр. 530.

[69] Пак там, стр. 227.

[70] A. W. Byvanck, Le début des sarcophages romaines, Bulletin van vereeniging tot bevordering der kennis van de antike bechaving, 1960, XXV, стр. 91 и сл.

[71] Д. Цончев, Тракоримският некропол в югоизточния край на Филипопол, стр. 134—137. Погребението е датирано точно с монета на Константин Велики (306—337).

[72] Н. А. Машкин, История древнего Рима, 1947, стр. 523—524.

[73] И. Венедиков, Тракийската колесница, София, 1960, стр. 7 и сл.

[74] Г. Цанова и Л. Гетов, цит. съч.
Друга подобна находка с изгорена колесница е открита при с. Исбул. Варненски окръг. Непубликувани материали от разкопки на Р. Попов. Сведенията дължим на любезността на Ив. Венедиков.

[75] За това свидетелствува украсата с изображения на Пан, Хермес, Херакъл, Дионис.

[76] И. Венедиков, цит. съч., стр. 103.

Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l'époque romaine (I—IVe s.)

LJUDMIL GETOV

(Résumé)

Le présent article fait partie de la dissertation sur le thème „Coutumes et constructions funéraires dans les terres bulgares pendant l'époque romaine (Ier — IVe s.)“. L'auteur y étudie la question des coutumes et constructions funéraires seulement chez les Thraces pendant la dite époque.

A partir d'un riche matériel archéologique il établit neuf types distincts de constructions funéraires comportant des variantes en usage chez les Thraces pendant l'époque romaine. Certaines d'entre elles, telles les tombes-bûchers, les urnes variante C et les fosses funéraires d'incinération représentent un prolongement direct de l'époque préromaine et attestent la continuité dans les coutumes funéraires des Thraces. Les autres types de constructions funéraires sont apparus après l'instauration du pouvoir romain en Mésie et en Thrace.

En ce qui concerne le rite, on dénote les particularités suivantes: au Ier s. on pratique exclusivement l'incinération, au IIe s. l'incinération est une pratique courante, mais on rencontre déjà des enterrements proprement dits. Au IIIe s. on constate une coexistence des deux modes d'enterrement, l'incinération continuant à être encore à l'honneur. Pendant le IVe s. l'enterrement proprement dit prédomine, l'incinération étant pratiquée dans des cas rares.

Tandis que l'incinération pendant l'époque romaine fait suite à celle de l'Antiquité tardive, l'enterrement fut imposé sous l'influence romaine. Ce changement dans les coutumes funéraires des Thraces est lié au processus de romanisation.

L'amoncellement de tumuli est le plus intensif pendant le IIe s. Au IIIe s. leur nombre diminue progressivement pour enfin disparaître après le milieu du IVe s. En conséquence le nombre des enterrements secondaires et des sépultures non tumulaires (planes) augmente.

Трапезната керамика в България през VIII—XI в.

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Между откритите при археологическите разкопки на средновековни обекти находки най-многобройни и разнообразни са глинените съдове. Проучването им е от съществено значение, защото те са едни от най-характерните белези на ранносредновековната епоха. По форма, орнамент и начин на направа съдовете от края на VI до XI в. се различават съществено не само от цялата предшествуваща праисторическа, антична и късноантична керамика, но и от керамиката на Втората българска държава.

Целият огромен керамичен материал, открит на територията на нашата страна и датиран от края на VI до XI в., може да се раздели на четири големи групи[1]: кухненска керамика, трапезна керамика, керамика за пренасяне и съхраняване на продукти и керамика със специално предназначение. Тук ще разгледаме трапезната керамика,[2] която обхваща един значителен дял от ранносредновековното керамично производство и която се характеризира с разнообразни по форма, интересни и оригинални по направа и декорация съдове. Към групата на трапезната керамика се числят керамични видове, които са били употребявани на трапезата за пиене и разливане на течности — кани, чайници, амфоровидни стомни, еднодръжни стомни, бъклици, чаши и — за хранене — паници. Всички съдове са направени от добре обработена глина на леко или тежко ръчно грънчарско колело. Само отделни екземпляри са изработени на крачно грънчарско колело. Опалването е сравнително равномерно, въпреки че в разрез в дебелината на стените се вижда сива ивица, напомняща, че температурата на пещите не е била висока.

Кани. Значителен дял сред съдовете, употребявани на трапезата, заемат каните. Основното количество от тях, открити при археологически разкопки или случайно, произхождат от обекти в Североизточна България — Шуменски, Варненски, Толбухински и Силистренски окръг. От северозападната част на страната досега е известна само една кана от с. Софрониево, Врачански окръг. Във формата на каните се наблюдава голямо разнообразие, поради което трудно се поддават на цялостна и точна класификация. Като се вземе под внимание съотношението между някои основни измерения на съда — височини и диаметри,[3] се очертават няколко типа.

Към първи тип (обр. 1 *а*) принадлежат кани, които имат издължено яйцевидно тяло, чиято най-широка част се намира в средата ($H—h : H_1 = 1{,}88—2{,}12 : 1$). По размери височината надминава максималния диаметър ($H—h : Д_2 = 1{,}03—1{,}29 : 1$). Към шийката и дъното стените плавно се стесняват. В оформянето на шийката и дръжките се наблюдават известни различия. При едни шийката е широка и ниска с конкавен профил (обр. 1 *а*), а при други висока, тясна, почти цилиндрична (обр. 1 *б*). Дъното на каните обикновено е плоско. Върху него най-често е изобразен релефен знак.[4] Къса елипсовидна или плоска и заоблена отвън дръжка съединява средата на шията с рамото на съда. Върху средната част на тялото на някои кани са залепени по две псевдодръжки (обр. 1 *б*). Повърхността на съдовете е гладка, покрита с бразди, хоризонтални успоредни линии или ямички, наподобяващи орнамент „рибена

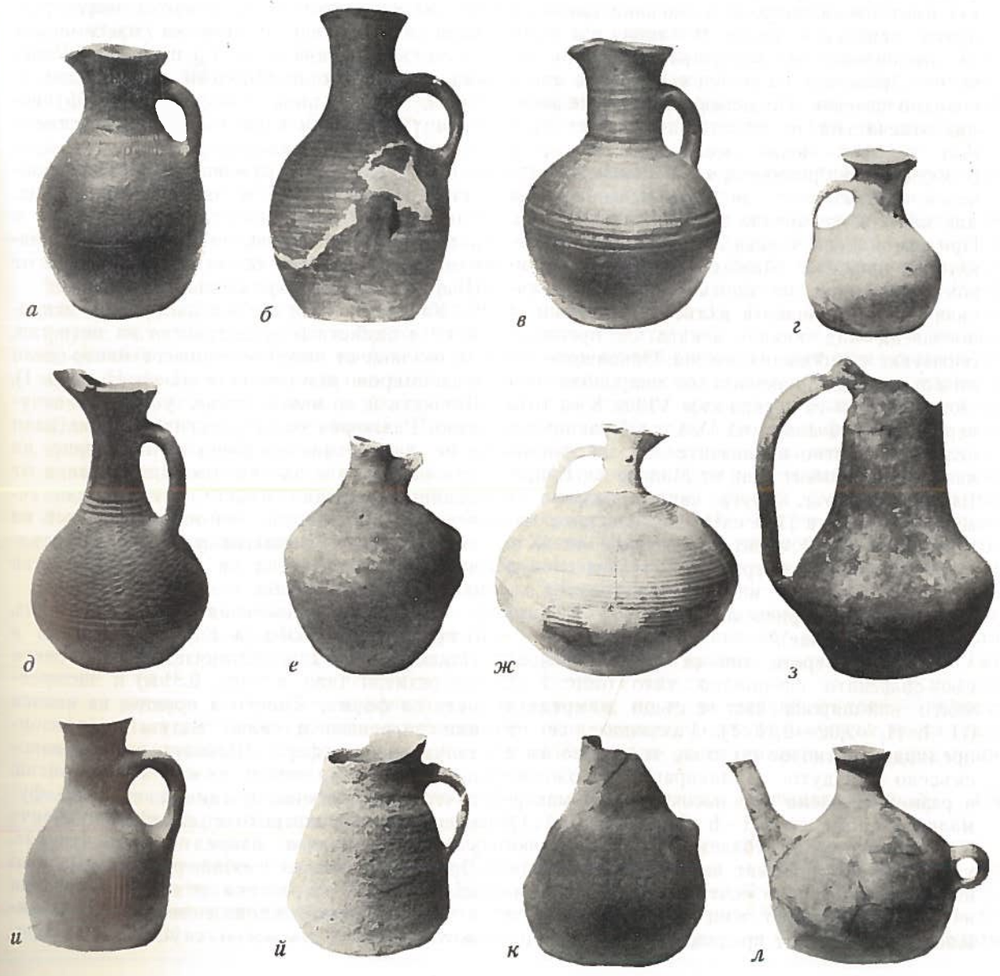

● *Обр. 1. Кани и „чайник": а, в, д, е) от некропола при гр. Нови пазар; б) от м. Китова могила, с. Каменяк, Шуменски окръг; г) от м. Параекенлик, с. Водно, Силистренски окръг; ж, л) от могила XXXIII, Плиска; з) от с. Кривина, Русенски окръг; й, к) от търговските помещения в Преслав; и) неизвестно местонахождение. Fig. 1. Cruches et „théière": а, в, д, е) de la nécropole près de la ville Novi pazar; б) du lieudit Kitova mogila, village Kamenjak, dép. de Šumen; г) du lieudit Paraekenlik, village Vodno, dép. de Silistra; ж, л) du tumulus XXXIII, Pliska; д) du village Krivina, dép. de Ruse; й, к) des locaux commerciaux à Preslav; и) de provenance inconnue*

кост". Всички кани са направени от много добре обработена плътна глина, която след изпичането е получила тъмносив, сивочерен и много рядко охрожълт или керемиденочервен цвят. Известни са от Нови пазар, с. Софрониево, Врачански окръг, м. Одабахча при Преслав, м. Китова могила при с. Каменяк, Шуменски окръг, с. Аксаково, Варненски окръг.[5] Произведени са били вероятно през VIII—IX в. Подобни по форма съдове са известни от Поарта Алба, Деснобрежното Цимлянско градище, Саркел.[6]

Най-многобройни са каните от втори тип (обр. 1 *в*). Тялото им е по-късо със сферична форма (H—h : $Д_2$ = 0,89—0,95 : 1). Някои от тях имат ниски, широки и масивни шийки, а други — високи и тесни. В горния си край се разширяват и завършват с трилистно устие. Дръжките са малки и плоски с елипсовидно сечение. По плоските дъна се виждат отпечатъци от оронен пясък и се срещат релефни знаци. Всеки съд има свои особености в орнамента, но в повечето случаи в средната част на тялото са врязани две или три успоредни хоризонтални линии. При някои кани такива линии има и в основата на шийката. Между поясите от хоризонтални линии се спускат отвесни излъскани ивици. Понякога излъсканите ивици са поставени под наклон и като се пресичат, образуват ромбовидна мрежа. Основното количество кани произлиза от некропола при Нови пазар и се датира към VIII в. Към този период или началото на IX в. са били произведени вероятно и близките им по форма, направа и орнамент кани от Мадара и с. Кипра, Варненски окръг. Друга кана произлиза от могила XXXIII в Плиска[7] и, както всички материали от този обект, се датира от IX в. Подобни кани са открити в Румъния (Капул Виилор и Султана)[8] и Съветския съюз (Салтовския и Дмитриевския некропол и Цимлянското градище).[9]

Каните от трети тип се характеризират със сплеснато сфероидно тяло (обр. 1 *г*), чиято най-широка част е също в средата (H—h : H_1 = 2,02—2,18 : 1). Различават се от предходните типове по това, че тялото им е скъсено и издуто. Доминиращо положение в размерите заема не височината, а максималният диаметър (H—h : $Д_2$ = 0,65—0,81 : 1). Интересно е да се отбележи, че почти всички кани от този тип имат висока масивна шия, която по размери е почти равна на височината на тялото. По направа и орнамент са близки с каните от предходните типове. Досега са намерени в некропола при Нови пазар, м. Смесените лозя край Шумен, м. Параекенлик до с. Водно, Силистренски окръг, м. Шашкъна до Варна, във Варненско, Каварна, м. Китова могила до Плиска.[10] Изработени са били вероятно през VIII в. Подобна форма имат някои кани от Дмитриевския некропол, некрополите при Подгоровка, Каибел, Капул Виилор.[11]

Към четвърти тип принадлежат две кани от некропола при Нови пазар[12] (обр. 1 *д*). Те имат крушовидно-призместо тяло, чиято най-широка част се намира в долната половина, на височина 1/3 от дъното. От тази най-широка част надолу стените силно се стесняват, за да достигнат до дъното, чиито размери в сравнение с тези на максималния диаметър са повече от 1,5 по-малки. Раменете, полегати и заоблени, преминават в тясна, висока шия, завършваща с фуниевидно устие. При едната от каните устието образува вирнато нагоре чучурче, а при другата е с форма на трилистник. Върху плоските дъна са отпечатани релефни знаци. Каните от този тип се отличават не само с интересната си форма, но и с красива орнаментация. Подобни на тях са две кани от Поарта Алба и Капул Виилор (Румъния).[13]

Кана (обр. 1 *е*) от новопазарския некропол[14] е единствен представител на пети тип. За разлика от другите типове нейното тяло е най-широко при раменете (H—h : H_1 = 2,5 : 1). Шийката ѝ е много тясна, устието — отчупено. Различава се от другите типове кани и по начина на оформяне и поставяне на дръжката. Тя е плоска откъм шийката, а от външната страна — издута с триъгълно сечение. Завършва при най-широката част на тялото, където образува удължен триъгълник. Гладките стени са покрити с тънък пласт червена ангоба.

Шести тип е застъпен също с една кана, открита през 1935 г. в Голямата могила в Плиска[15] (обр. 1 *ж*). Отличава се с големите си размери (вис. и шир. 0,31 м) и интересната си форма. Тялото ѝ прилича на елипса или сплеснатата и силно издута в хоризонтална посока сфера. Шийката в противоположност на голямото тяло е малка, тясна, почти цилиндрична. В единия край на фуниевидно разширеното с надебелено венче устие се издава напред остро чучурче. Дръжката е малка с обло сечение. Дъното на тази кана за разлика от всички известни досега глинени съдове е заоблено,[16] а цялото ѝ тяло е украсено с успоредни хоризонтални линии. Повърхността е излъскана. Датира се от IX в. Аналогии на този съд не са известни.

Представител на седми тип е кана с ниско биконично тяло, висока и широка цилиндрична шия, плоско дъно и голяма дръжка с обло сечение (обр. 1 *з*). Каната е източена от чиста светлокафява глина. По повърхността ѝ се забелязват излъскани ивици. Намерена е в землянка, вкопана в късноантична базилика при с. Кривина и е датирана в IX в.[17]

Интерес предизвиква друга кана (осми тип), която е с неизвестен произход (обр. 1 *и*).[18] Тялото ѝ е призместо, шийката висока, цилиндрична, дръжката е с елипсовидно сечение. Върху цялото дъно е разположен релефен знак . Повърхността на каната е гладка и на места особено върху шийката се забелязват излъскани отвесни линии. Цветът ѝ е охрочервен. Подобни по форма кани често се срещат в Саркел и Херсонес[19] и се датират в IX—X в.

Девети тип е застъпен с една кана, открита при разкопките на търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав (обр. 1 *й*).[20] Тялото ѝ има биконична форма, като горният конус е близо пет пъти по-голям от долния. Двата конуса са съединени с широките си основи на 0,02 м височина от дъното (височината на долния конус). Шията е широка и цилиндрична. Дръжката е груба и неравна. Направена е от три ивици, съединени по дължина. Каната е украсена с хоризонтални успоредни линии. Изработена е от червена глина със значително количество пясъчни примеси.

Друга кана (обр. 1 *к*)[21] от търговските помещения (десети тип) има сферично тяло, висока, леко стесняваща се в горния край шия и плоско, посипано с пясък дъно. Източена е от розова глина с примеси на пясък и слюда. Каните от девети и десети тип се датират от втората половина на X в.

„Чайници". Към групата на трапезната керамика принадлежи един съд, който по форма прилича на чайник (обр. 1 *л*). До най-издутата част на сферичното му тяло е залепена малка кръгла дръжка, а точно срещу нея наклонено дълго цилиндрично чучурче. Съдът е изработен от чиста сиво-жълта глина, но повърхността му не е излъскана. Открит е в могила XXXIII в Плиска[22] и се датира от IX в. От могила XXXIII произлиза друг, фрагментиран съд,[23] който по сферичното си тяло прилича на току-що описания, но не притежава дръжка и чучурче.

Амфоровидни стомни. Така наречените амфоровидни стомни са друг интересен по форма и направа керамичен вид, който е широко разпространен на територията на Първата българска държава и е типичен за нашето ранносредновековно керамично производство. Основното количество от тези съдове са случайни находки, а сведенията за времето и мястото на тяхното откриване — ограничени, обстоятелство, затрудняващо правилното им интерпретиране и хронологическо определение. Необходимо е да се отбележи, че при този керамичен вид в сравнение с всички други най-често се срещат знаци. Релефните знаци по дъната са леко изпъкнали и са с малки размери, а врязаните са нанасяни също преди изпичането и са поставяни освен по шийката и раменете и по дъната на съдовете — особеност, която не ни е известна от други керамични видове освен от някои гърнета.

Към първи тип принадлежат амфоровидни стомни, които се характеризират с издължено и тясно тяло (обр. 2 *а*, *б*). Неговата най-широка част се намира в долната половина (H—h : H_1 = 1,30—1,42 : 1). Към плоското дъно стените се стесняват съвсем слабо. Стесняването от най-широката част към горната половина на съда е много по-силно изразено. Тук стените преминават плавно в тясна, цилиндрична шия. Устието е фуниевидно, в повечето случаи високо колкото шията и при някои екземпляри е отделено с релефен ръб. Две неголеми дръжки с елипсовидно или триъгълно сечение свързват шията с раменете. Украсата е разнообразна и се състои от излъскани или врязани линии, съчетани по различни начини.

С гребеновиден инструмент върху тялото на една амфоровидна стомна от Свищов (обр. 2 *б*) са врязани вълнисти линии. Тази украса е чужда не само за амфоровидните стомни, но и за всички съдове — гърнета, кани, паници, делви, източени от чиста глина. Между две от вълнистите ленти при същия съд е врязан след изпичането знак . Съдове от този тип са открити в некрополите с трупополагане в м. Босовите камъни при с. Галиче и с. Михайлово, Врачански окръг, м. Кюнка до Свищов.[24] Подобна амфоровидна стомна е намерена в Плиска и е датирана

2

● *Обр. 2. Амфоровидни стомни: а) от м. Босовите камъни, с. Галиче, Врачански окръг; б) от м. Кюнка до Свищов; в) от м. Долното езеро, с. Девене, Врачански окръг; г) от гр. Силистра; д) от гр. Лом; е) от Плиска; ж) от м. Калето, с. Ряхово, Русенски окръг; з) от търговските помещения в Преслав.*
Fig. 2. Cruches en forme d'amphore: a) du lieu dit Bosovite kamăni, village Galiče, dép. de Vraca; б) du lieu dit Kjunka près de Svištov; в) du lieu dit Dolnoto ezero, village Devene, dép. de Vraca; г) de la ville de Silistra; д) de la ville de Lom; е) de Pliska; ж) du lieu dit Kaleto, village Rjahovo, dép. de Ruse; з) des locaux commerciaux à Preslav.

от IX в.[25] Християнската ориентация на гробовете от с. Галиче, с. Михайлово и Свищов показва, че погребенията са извършени след приемане на християнството, т. е. след 865 г., но в един период, когато древните езически традиции — да се поставят съдове като погребален дар на мъртвите — още не са били изживени. В такъв случай за амфоровидните стомни от разглеждания тип може да се допусне, че са били произведени в края на IX — началото на X в. Подобни съдове са открити на територията на днешна Румъния в некропола при Султана[26] и са датирани от същата епоха.

Амфоровидните стомни от втори тип (обр. 2 *в*) са със средно големи размери. Височината им варира от 0,18 до 0,23 м. Те имат по-късо и издуто тяло (H—h : $Д_2$ = 1,18—1,46 : 1). Раменете са полегати и леко заоблени. Най-широката част на тялото се намира в средата (H—h : H_1 = 1,95—2,18 : 1). Източени са от чиста глина с тъмносив, сивочерен, охрочервен цвят. Интересно е да се отбележи, че известните досега стомни от втори тип не притежават характерната за всички видове съдове, източени от чиста глина, декорация — механично изглаждане. Стените им са гладки или са украсени с врязани линии. Открити са в Плиска, м. Китова могила при с. Каменяк, източно от гр. Търговище, м. Широката улица при с. Долни Луковит, Плевенски окръг, м. Долното езеро при с. Девене, Врачански окръг.[27] Съдовете от м. Китова могила и Плиска вероятно са били произведени през IX в. По-различното оформяне на устието и дръжките на стомните от с. Девене и с. Долни Луковит, доброто изпичане и обстоятелството, че са открити в погребения с християнска ориентация, показва, че са били направени не по-рано от 70-те години на IX в. Подобни стомни са открити в Румъния (Буков и Султана)[28] и са датирани във втората половина на IX — началото или първата половина на X в. Тези съдове, изглежда, са имали, както показват примерите от Югославия[29] и Румъния[30], най-дълъг период на съществуване. И у нас в променен вид се срещат през Втората българска държава.[31]

Трети тип е представен от две амфоровидни стомни, произлизащи от с. Ивански, Шуменски окръг,[32] и Силистра (обр. 2 *г*).[33] Раменете им са по-повдигнати, но все още полегати и силно стеснени при шийката (H—h : H_1 = 2,0—2,34 : 1). Различават се от всички други типове по оформянето на дръжките, които са масивни, плоски или с триъгълно сечение. При съединяването с раменете образуват издължена триъгълна част. Върху шийките на стомните са врязани преди изпичането знаци ($Ш$, $\asymp$). По тялото на съда от с. Ивански се спускат излъскани ивици, а върху стените на съда от Силистра от шийката до дъното са вдълбани хоризонтални бразди. Повърхността на този съд изцяло е покрита с червена ангоба. По този начин е оформена дръжката и стените са покрити с ангоба на споменатата вече кана (обр. 1 *е*) от новопазарския некропол. Аналогии откриваме и сред съдовете от търговските помещения в Преслав.[34] Допускаме, че стомната от с. Ивански е произведена по-рано (IX в.) от стомната от Силистра, тъй като по техника на изработка и по орнамент е по-близка до съдове, датирани от края на VIII—IX в. (Нови пазар, могила XXXIII). По-издълженото тяло и украсата сближават амфоровидната стомна от Силистра с една стомна от Преслав (обр. 2 *з*), поради което допускаме, че е била произведена през X в. Тази датировка, дори по-точно първата половина на X в., се потвърждава и от врязания върху шийката на стомната от Силистра знак $\asymp$, който се среща върху строителни материали от преславските църкви, датирани в края на IX — първата половина на X в.[35]

По форма амфоровидните стомни от четвърти тип приличат твърде много на тези от първи тип. Тялото им е също така високо и тясно, но най-широката му част се намира в горната половина (H—h : H_1 = 2,04—2,35 : 1). Раменете са стеснени и преминават плавно в цилиндрична шия с фуниевидно разширено устие. Стените на стомните са гладки или излъскани по механичен начин. Повечето съдове от този тип имат върху шийката и раменете врязани знаци. По дъната освен врязани се срещат и релефни знаци. Известни са от м. Гостиля при с. Кнежа, Врачански окръг, м. Помашката падина при с. Долни Луковит,[36] с. Кривина и гр. Лом (обр. 2 *д*). Амфоровидната стомна от с. Кривина е намерена заедно с кана (обр. 1 *з*) и е датирана в IX в. Към същата епоха, а може би към малко по-късен период — до средата на X в., като се има пред вид тенденцията към издължаване на тялото и повдигане на раменете, най-ясно изразена при съда от Лом, принадлежат и останалите типове.

Представител на пети тип е амфоровидна стомна, намерена в Плиска (обр. 2 *е*).[37] Тялото ѝ е почти цилиндрично, раменете — леко заоблени, шийката — тясна, устието — фуниевидно. Като се има пред вид, че амфоровидните стомни, изработени от чиста глина, не се намират в най-рано датираните у нас некрополи (края на VIII—IX в. — Нови пазар, могила XXXIII, Разделна), а така също и в обекти, сравнително по-добре датирани с монети от Й. Цимисхий (Блъсково, търговските помещения в Преслав), амфоровидната стомна от пети тип бихме могли да отнесем към една междинна епоха — края на IX — първата половина на X в.

Амфоровидните стомни от шести тип се явяват следващ, по-късен етап на развитие на амфоровидните стомни от първи — пети тип, които са източени от чиста глина и са покрити обикновено с излъскани ивици. Във формата имат много общи черти с амфоровидните стомни от предходните типове — тясна шия, завършваща с фуниевидно устие, две дръжки, плоско дъно. Тенденцията, която се наблюдаваше при амфоровидните стомни

от четвърти — пети тип, към разширяване на горната половина на тялото и разполагане на максималния диаметър непосредствено под дръжките при стомните от шести тип е вече ясно изразена (H—h : H_1 = 3,0—3,9 : 1). Раменете са слабо подчертани или по-широки. Още по време на източването на някои амфоровидни стомни при дъното е образуван релефен ръб, наподобяващ столче. Повечето съдове имат висока и тясна цилиндрична шия, която в горния край се разширява във фуниевидно устие. Дръжките са плоски с елипсовидно (рядко триъгълно) сечение. Врязаните преди изпичането знаци се срещат само по раменете. Почти всички стомни са източени от глина, която съдържа ситен пясък и е получила след изпичането сив или керемиденочервен цвят. Стените на съдовете са гладки или украсени с врязани линии и ямички. Покрити са с жълто-зелена, тъмнозелена или синьо-зелена глазура, рядко с червена ангоба. Основното количество амфоровидни стомни от шести тип са открити в Преслав (обр. 2 *з*) и неговата околност. Единични екземпляри са известни от м. Калето при с. Ряхово, Русенски окръг (обр. 2 *ж*), м. Калето при с. Попина, Силистренски окръг, Силистра, с. Търнак, Врачански окръг.[38] Тъй като съдовете от търговските помещения в Преслав се датират не по-рано от втората половина на X в., към този период отнасяме и стомните от останалите обекти. Подобни амфоровидни стомни са известни от Басараби и Херсонес.[39]

С т о м н и.[40] Ранносредновековните стомни са едни от най-интересните и разнообразни по форма глинени съдове. Освен на трапезата по-големите екземпляри от този вид са били използувани за съхраняване и пренасяне на течности. От двата главни центъра на Първата българска държава — Плиска и Преслав, и от няколко други обекта в Североизточна България — аула на Омуртаг при с. Цар Крум, м. Хисарлъка при Разград, градището при с. Кривина, м. Калето при с. Попина и Силистра — са открити досега към 40 цели или възстановени стомни и много фрагменти. От тези съдове не са намерени никакви, дори фрагментирани части в селищата в м. Джеджови лозя и м. Стареца при с. Гарван, Силистренски окръг. Повечето стомни са направени на тежко грънчарско колело. Глината е добре обработена и почти винаги съдържа ситен пясък и слюда. След изпичането е получила сив, червен, розов цвят. Поради голямото разнообразие във формата стомните се разделят на пет типа. Да се определи хронологията и хронологическото изменение на формата им на сегашния етап на проучване е невъзможно, тъй като повечето стомни, срещани във всеки от петте типа, произхождат от един обект — търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. Стомните от другите обекти, близки по форма на преславските, се датират също от втората половина на X век.

Стомните, принадлежащи към първи тип, са с неголеми размери. Височината им варира от 0,15 до 0,206 м. По форма приличат на гърнетата (обр. 3 *а*). Имат широки заоблени рамене, които обхващат почти цялата горна половина на тялото (H—h : H_1 = 2,36—2,9 : 1). От тях към дъното стомните се стесняват и наподобяват обърнат пресечен конус. За разлика от гърнетата имат висока цилиндрична шия, която най-често завършва с пръстеновидно устие. От средата на шията до най-издутата част на тялото е залепена плоска дръжка. Дъната са плоски, винаги посипани с пясък, с релефен ръб по края или релефен знак в средата. Стените са покрити с врязани линии, релефни ленти, ямички, къси полегати чертици. Открити са в Преслав[41] и неговата околност.[42]

Стомните от втори тип (обр. 3 *б*) са с яйцевидно тяло, което е най-издуто в средата (H—h : H_1 = 2,0—2,18 : 1), а не в горната половина, както при стомните от първи тип. Тясна в основата си и фуниевидно разширяваща се в горната част на тялото шийка се слива плавно с раменете. Орнаментът е разнообразен — вълнисти и хоризонтални линии, врязани на интервали, или съчетание на хоризонтални линии с коси чертици. След изпичането са били потопени в глазура, декорация, липсваща при стомните от първи тип. Известни са само от Преслав.[43]

Към трети тип принадлежи само една стомна от търговските помещения в Преслав (обр. 3 *в*).[44] По издутото в средната част на съда тяло се сближава със стомните от втори тип, но за разлика от тях формата ѝ е биконична. Тясната основа на горния конус преминава в ниска шия, завършваща с фуниевидно устие, а на долния — в плоско, посипано с пясък дъно.

Стомните от четвърти тип (обр. 3 *г*) се отличават от описаните досега по крушовидната форма на тялото, чиято най-широка част се намира в долната половина (H—h : H_1 = 1,40—1,47 : 1). Върху стените са

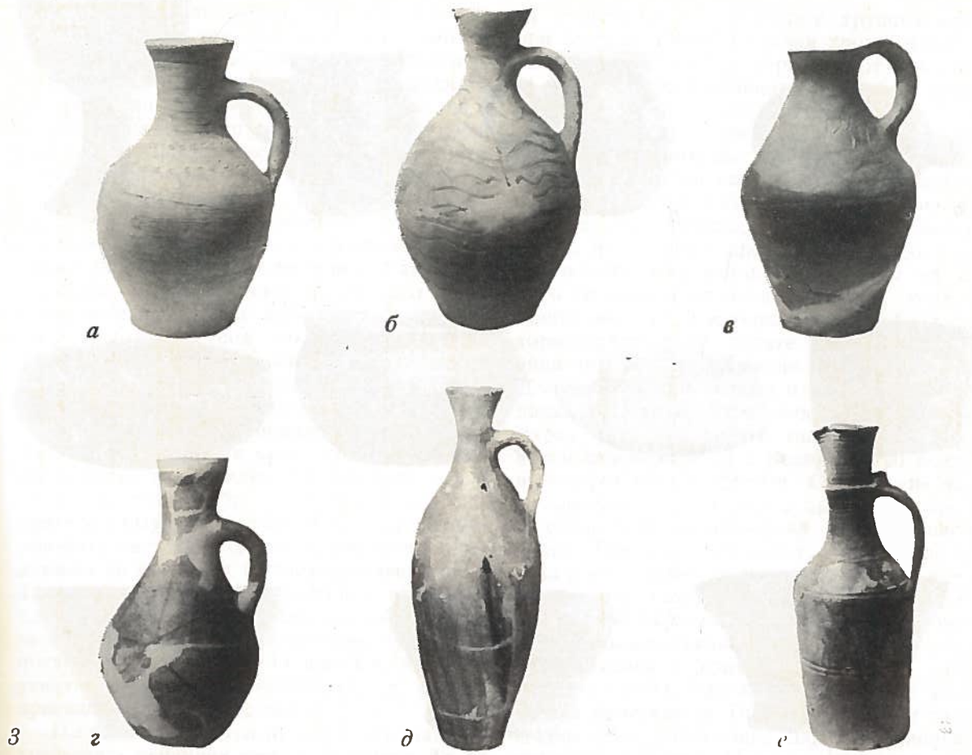

● *Обр. 3. Стомни : а—д) от търговските помещения в Преслав ; е) от Плиска. Fig. 3. Cruches : а—д) des locaux commerciaux à Preslav ; е) de Pliska*

врязани вълнообразни линии, схематизирани геометрични или растителни мотиви. Намерени са в Преслав и Плиска.[45]

При стомните от пети тип (обр. 3 *д*) хармонично са съчетани издължено тяло, тясна висока шийка и малко дъно. Височината им варира от 0,24 до 0,54 м. Рядко се срещат малки стомни, високи 0,11, 0,15 м. Във формата имат много общи черти с амфоровидните стомни от шести тип. За разлика от тях притежават не две, а една дръжка. Често върху раменете на стомните от този тип преди изпичането е вдълбан знак, наподобяващ ипсилон с две вертикални черти отстрани или различни негови варианти. Много рядко стомните са оставени с гладки, неукрасени стени. Основна декорация е глазурата, която изцяло покрива стените. Цели стомни от пети тип са известни от Преслав,[46] Преславско,[47] Разград,[48] а многобройни фрагменти са открити в Плиска,[49] с. Цар Крум,[50] с. Виница, Шуменски окръг,[51] м. Калето при с. Попина.[52] Близки, но не напълно идентични по форма и изработка съдове са открити в Таманското градище, Саркел, Херсонес.[53]

Шести тип е застъпен с една стомна (обр. 3 *е*), която е с цилиндрично тяло, полегати рамене, плоско дъно. Отличава се от всички разгледани досега типове по добрата си изработка, тънки и звънливи стени. По форма и орнамент имитира металните съдове. Намерена е в Плиска,[54] в постройка, разположена в южната половина на дворцовия център в пласт с монети от Й. Цимисхий и владетели от XI в.

Б ъ к л и ц и. Глинените бъклици заемат незначително място сред ранносредновековната керамика. В Пернишката крепост[55] заедно с материали от XI в. е намерена една бъклица (обр. 4 *а*), която по форма прилича

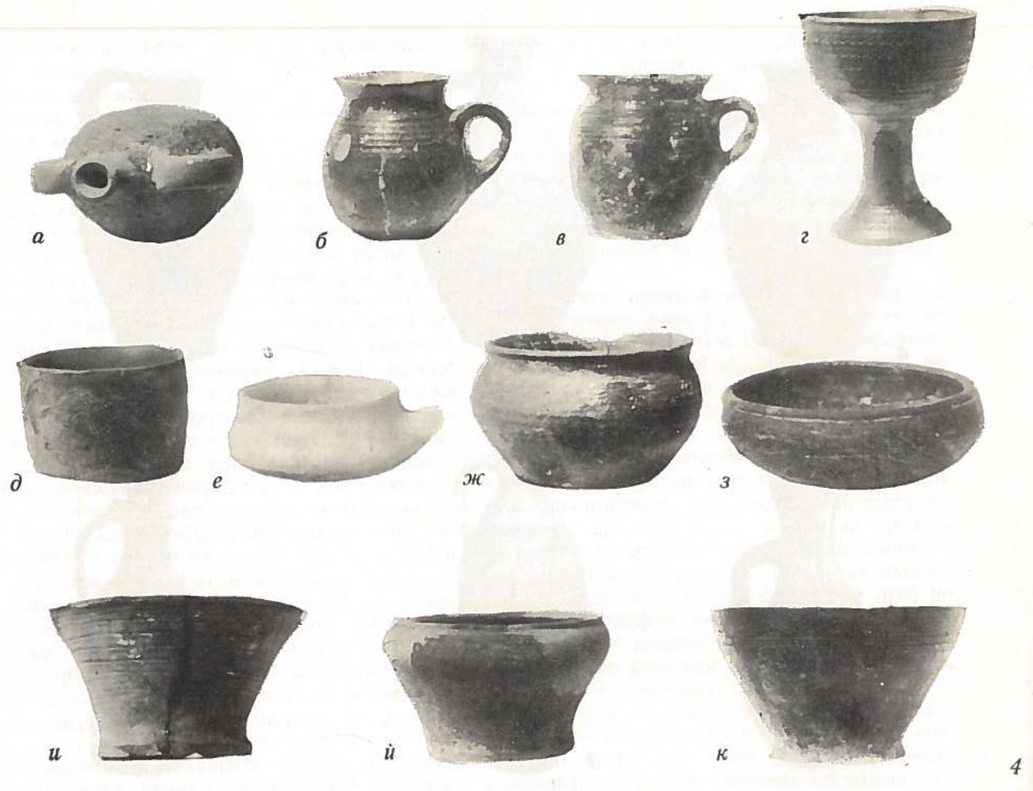

4

● *Обр. 4. Бъклици, чаши, паници: а) бъклица от Пернишката крепост; б, в, д, е) чаши от Преслав; г) чаша от Плиска; ж) паница от некропола при гр. Нови пазар; з) паница от некропола при гара Разделна; и, й) паници от Преслав; к) паница от гр. Хисар. Fig. 4. Gourdes, tasses, assiettes: а) gourde de la forteresse de Pernik; б, в, д, е) tasses de Preslav; г) tasse de Pliska; ж) assiette de la nécropole près de la ville Novi pazar; з) assiette de la nécropole près de la gare Razdelna; и, й) assiettes de Preslav; к) assiette de la ville Hisar*

на сплесната сфера. От едната страна на сферата точно в средата се намира плоско кръгло дъно. По него се забелязват концентрични кръгове, получени при отлепването на съда с конец от крачното грънчарско колело. Тясно чучурче е долепено до тялото на съда. От чучурчето до стените са залепени две дръжки. Повърхността на съда е гладка, покрита с жълто-зелена глазура. Подобна форма има една бъклица от Хасково.[56]

Чаши. Производството и употребата на този вид съдове през ранното средновековие са били твърде ограничени. Досега са познати само от столиците Плиска и Преслав. Във формата и орнамента показват голямо разнообразие, поради което се разделят на пет типа, като представител на всеки тип е само един съд.

Чашката, принадлежаща към първи тип, е със сфероидно тяло (обр. 4 *б*). Шийката е къса, устието — леко извито навън със заоблен ръб. Дъното е плоско, по размери почти еднакво с устието. От раменете до най-издутата част на тялото е залепена плоска пръстеновидна дръжка. На раменете са врязани поотделно пет успоредни хоризонтални линии. Цялата чаша е покрита с жълто-зелена глазура. Намерена е в Преслав.[57] Такива чаши са открити и в Плиска[58] още при разкопките на Руския археологически институт и при сондажни проучвания на

изток от Западната порта.[59] Чашата от втори тип е близка на току-що описаната, само че има бъчвовидно тяло (обр. 4 *в*). Произлиза от Преслав.[60] По форма и орнамент чашката от трети тип (обр. 4 *д*), също от Преслав,[61] се различава напълно от тип първи и втори. Прилича на малък нисък цилиндър, чиито стени са украсени с две вълнисти линии.

Чашката от четвърти тип е с биконично тяло (обр. 4 *е*). Двата пресечени конуса се съединяват с широките си основи, като горният е близо два пъти по-голям. Размерите на слабо извитото устие и плоското дъно са почти еднакви. До най-издутата част на съда е долепена под наклон цилиндрична дръжка.[62] Чашите от първи—четвърти тип са намерени в търговските помещения в Преслав и се датират от втората половина на X в.

Към пети тип принадлежи една чаша, която има форма на купа, стъпила на високо, кухо, фуниевидно разширяващо се в основата столче (обр. 4 *г*). Стените са покрити с глазура и с изключение на цилиндричната част на столчето са украсени с редуващи се вълнисти и хоризонтални линии. Този тип, наречен глинен потир, е намерен в една от многобройните плисковски църкви,[63] за които сме склонни да приемем, че са били построени към края на IX или X в., епоха на усилено църковно строителство и масово приемане на християнството.

Паници. Значителен дял от групата на трапезната керамика заемат паниците. Те са служели за хранене, но може би и за приготовляване и стопляне на храна, тъй като по стените на почти всички се забелязват опушени черни петна. Срещат се в различни райони на страната — в Североизточна, Северозападна и Южна България. Въз основа на формата и начина на направа се разделят на два типа.

Паниците от първи тип (обр. 3 *ж*) имат тяло, което прилича на сплесната сфера. Шийката им е къса, леко извита навътре и завършва със заоблен ръб. Дъното е плоско. Размерите му са малко по-малки от тези на устието ($Д_1 : Д_3 = 1{,}20—1{,}31 : 1$). Източени са от много добре пречистена сипкава глина с тъмносив цвят. Повърхността на стените им е огладена по механичен начин. Намерени са в некропола при Нови пазар[64] и се датират в VIII в. Като вариант на описаните съдове са две паници от Мадара и Разделна[65] (обр. 4 *з*), които се отличават по това, че тялото им е по-ниско и широко, а устието е извито навътре. Такива паници са открити и в некропола с трупоизгаряне при Кастелу.[66] Разглеждайки хронологически ранносредновековната керамика от Румъния, М. Комша отнася паниците с подобна форма към края на IX — началото на X в.[67]

Паниците от втори тип се различават напълно от предходния. Повечето от тях приличат на пресечен конус, стъпил на малката си основа (обр. 4 *и*). Широкото устие завършва със заоблен, надебелен, полегато срязан или двойно профилиран венец. При други (обр. 4 *к*) най-широката част на тялото се намира малко над устието, което е завито навътре и завършва със заоблен или хоризонтален ръб. Стените на една само паница под устието са силно издути (обр. 4 *й*). Дъната са тесни, плоски и надебелени. Издават се навън, като наподобяват столче. Върху тях има винаги полепнал пясък, а някои екземпляри са с релефен ръб покрая и релефен знак в средата. Стените на част от паниците са гладки, на други са покрити с успоредни хоризонтални или вълнисти линии. Понякога врязаната украса е поставена и от вътрешната страна на стените и дори върху дъното. Венецът на някои екземпляри е украсен с триъгълни или точковидни ямички. Източени са от добре обработена глина с примеси от съвсем ситен пясък и слюда. Най-много паници от втори тип са намерени в Преслав. Познати са от с. Цар Асен, с. Кладенци, София, Пернишката крепост, с. Долно Церово, Благоевградски окръг, Хисаря, Пловдивски окръг, м. Хисаря при Хасково.[68] Датират се във втората половина на X — началото на XI в. Често се срещат на територията на днешна Румъния[69] и се отнасят към същия период.

Краткият преглед, който направихме на глинените съдове, влизащи в групата на трапезната керамика, ни позволява да заключим, че тя съставлява един важен дял от ранносредновековното керамично производство, показващ богатството и разнообразието на твърде обикновената и еднаква на пръв поглед средновековна керамика. Изучаването на трапезната керамика ни даде възможност да проследим с относителна точност (поради липса на точно датиращи материали и археологически проучвания в различни райони на страната) времето на поява и продължителност на различните видове съдове, местата на тяхното разпространение и евентуалните производствени центрове. Установява се, че през VIII в., период на отделяне на грънчарството в самостоятелен занаят, са се

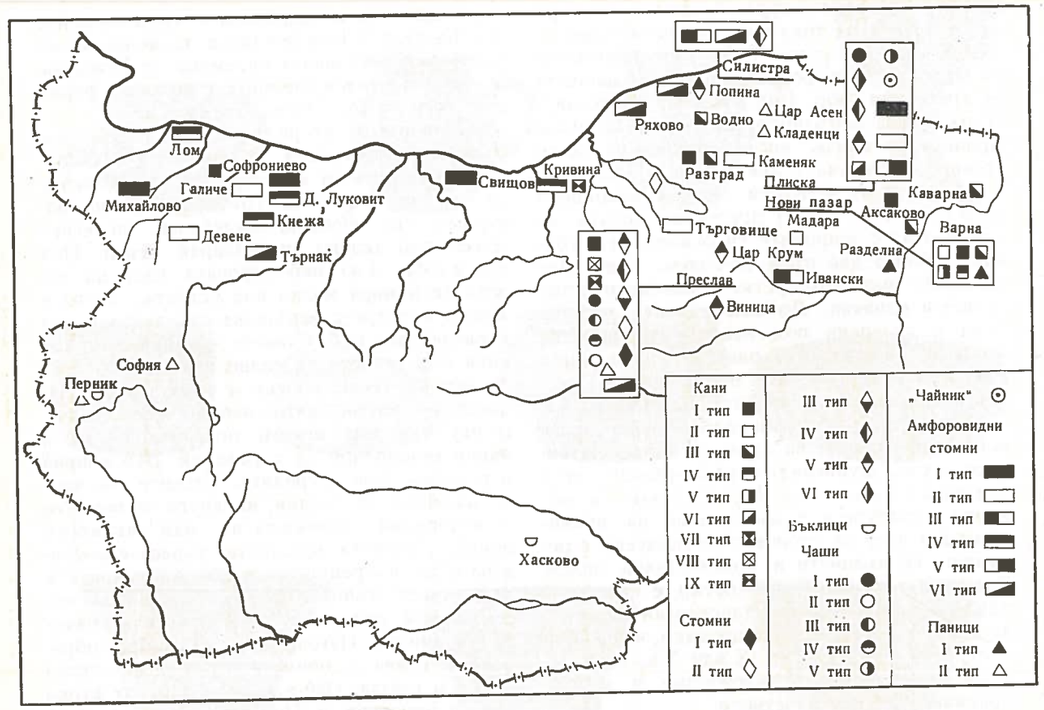

● *Разпространение на трапезната керамика. Diffusion de la céramique de service de table*

произвеждали паници (първи тип) и кани с излъскана повърхност. През IX в. производството на тези съдове постепенно е било изоставено, за да отстъпи място на амфоровидните стомни (обр. 2 *а—в*). През X в. настъпва най-голям разцвет на грънчарския занаят. Произвеждат се кани, стомни, паници, чаши. Амфоровидните стомни, източени от чиста глина, към втората половина на X в. са заменени със стомни с издължено, стройно тяло, чиито стени са покрити обикновено с глазура. По форма, техника и орнамент съдовете (бъклици, стомни) от XI в. се различават съществено от тези от предходните векове.

Един от производствените центрове на амфоровидни стомни е бил може би Плиска, тъй като в този район се намират особено често (Плиска, с. Ивански, с. Каменяк, Търговище). Друг такъв производствен център се е намирал на запад в района на Островския окоп. Плиска и Преслав са били главните центрове за производство и на почти всички други видове съдове и особено на глазирана керамика. В малките селища, като това в м. Джеджови лозя при с. Попина и м. Стареца при с. Гарван, Силистренски окръг, съдове от групата на трапезната керамика не са познати. Тези по-сложни по форма и декорация съдове са били без съмнение произвеждани от специалисти-грънчари, които са се стремели да задоволят нарасналите изисквания на населението от главните центрове. Всичко това показва, че през разглеждания период градското грънчарско производство е надминало това на селата.

Прави впечатление, че част от стомните по форма приличат на съвременните им гърнета, но други — с крушовидна форма, с биконична форма и с тясно издължено тяло — се срещат още в античната епоха. От античната керамика са познати и паници с форма на обърнат пресечен конус, стомни с две дръжки, глинени потири. Да твърдим, че

тези по-сложни по форма и декорация съдове продължават античната традиция, е неуместно, тъй като от IV до IX—X в. у нас не се срещат. Може би производството на тези съдове във Византия е продължило и, когато през IX—X в. от нея са били откъснати нови земи и присъединени към България, формата на съдовете е била възприета. От друга страна, като се има пред вид, че през IX—X в. във Византия се събужда интерес към античната култура, не е изключено и в керамичното производство да са били възобновени някои форми, дошли най-напред у нас по търговски път.

[1] Средновековната битова керамика, открита на територията на Съветския съюз, се дели от повечето съветски археолози по този начин. Вж. И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в басейне р. Дона, МИА СССР, 62, 1958, стр. 108 и сл.; С. А. Плетнева, Средневековая керамика Таманского городища. В сб.: Керамика и стекло древней Тмутаркани, Москва, 1963, стр. 9; С. А. Плетнева, От кочевий к городам, МИА СССР, 142, 1967, стр. 193 и сл.

[2] В настоящата статия не включваме преславската рисувана керамика.

[3] H — вис. на съда, h — вис. на шийката, H_1 — вис. от основата на шийката до максималния диам., H—h — вис. на тялото на съда, $Д_1$ — диам. на устието, $Д_2$ — диам. на тялото, $Д_3$ — диам. на дъното.

[4] Изключение прави само една кана от с. Аксаково, Варненски окръг, чието дъно представлява широко кухо столче.

[5] Нови пазар — две (С. Станчев, С. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1858, стр. 49 и сл., кат. № 17, табл. XVIII_3, стр. 47 и сл., кат. № 8, табл. XVI_1); с. Софониево (Б. Николов, Враца, Окръжен исторически музей, № 104); м. Одабахча (С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 75, обр. 16); м. Китова могила (каната е открита случайно и се съхранява в Окръжния исторически музей, гр. Шумен); с. Аксаково (Д. И. Димитров, Находки от ранното средновековие от Варненско, ИВАД, XII, 1961, стр. 63 и сл., обр. 5).

[6] E. Comşa, Două ulcioare din epoca feudală timpurie descoperite la Poarta Albă, SCIV, 1961, кн. 1, стр. 111, обр. 1; И. И. Ляпушкин, цит. съч., стр. 115, обр. 9_2; С. А. Плетнева, Керамика Саркела — Белой Вежи, МИА СССР, 75, 1959, стр. 214, обр. 17; С. А. Плетнева, От кочевий к городам, стр. 117, обр. 28_1.

[7] Нови пазар — шест (С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 48, кат. № 11, табл. XVII_1; стр. 48, кат. № 12, табл. XVII_2; стр. 48, кат. № 10, табл. XVI_2; стр. 49, кат. № 15, табл. XVIII_1; стр. 50, кат. № 19, табл. XIX_3; стр. 49, кат. № 14, табл. XVII_1); Мадара (пак там, стр. 72, обр. 15_1); с. Кипра (Д. И. Димитров, цит. съч., стр. 62, обр. 3); Могила XXXIII, (С. Станчев, Керамиката от голямата могила в Плиска, РП, III, 1948, стр. 230, обр. 2_{11}: С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 19, обр. 20_1).

[8] Вл. Зирра, Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия, Dacia, VII, 1963, стр. 382, обр. $25_{1,2,4,12,13}$; В. Mitrea, Şantierul Sultana, MCA, VII, 1962, стр. 670, обр. 2_1.

[9] А. М. Покровскій, Верхне-Салтовскій Могильникъ, Труды XII археологического съезда, Москва, I, 1905, стр. 476, табл. $XXIII_{10,7}$; С. А. Плетнева, От кочевий к городам, стр. 115, обр. 28_6; И. И. Ляпушкин, цит. съч., стр. 115, обр, 9_1.

[10] Нови пазар (С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 49, кат. № 16, табл. XVIII_2); м. Смесените лозя (пак там, стр. 72, обр. 14_1); м. Параекенлик (съдът е изровен при дълбока оран. Съхранява се в Археологическия музей, София, без инв. номер. Вис. 0,12 м, вис. на шийката 0,055 м, диам. на устието 0,07 м, на тялото 0,11 м, на дъното 0,082 м); м, Шашкъна (Д. И. Димитров, цит. съч., стр. 61, обр. 1); Варненско (пак там, стр. 67, обр. 7); Каварна (съдът се намира в Окръжния исторически музей, гр. Толбухин); м. Китова могила (съдът се намира в Окръжния исторически музей, гр. Шумен).

[11] С. А. Плетнева, цит. съч., стр. 115, обр. 28_5; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, МИА СССР, 104, 1961, стр. 207, обр. 93_1; А. П. Смирнов, Н. Я. Мерперт, Из далекого прошлого народов Среднего Поволжья. В: По следам древних культур. От Волги до Тихого океана, Москва, 1954, стр. 37; Вл. Зирра, цит. съч., стр. 382, обр. $25_{7,10}$.

[12] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 48, кат. № 9, табл. XVI_3; стр. 49, кат. № 13, табл. XVII_3.

[13] E. Comşa, цит. съч., стр. 110, обр. 2; Вл. Зирра, цит. съч., стр. 382, обр. 25_9.

[14] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 50, кат. № 18, табл. XIX_2.

[15] С. Станчев, цит. съч., стр. 230, обр. 2_9; С. Георгиева, цит. съч., стр. 19, обр. 20_3.

[16] Много е възможно при възстановяването на каната да е допусната грешка, тъй като други съдове с такива дъна не са известни.

[17] T. Ivanov, Zwei altchristliche Basiliken des 4—6 Jahrhunderts in Sektor III, Klio, 47, 1966, стр. 173, обр. 27; V. Dimova, Mittelalterliche Keramik, Klio, 47, 1966, стр. 268, кат. № 23.

[18] Каната се намира в Археологическия музей, София, инв. № 81 (непубликувана). Вис. 0,166 м, диам. на устието 0,075 м, на тялото 0,106 м, на дъното 0,09 м.

[19] С. А. Плетнева, Керамика Саркела-Белой Вежи, стр. 214, обр. 1_{1-4}; С. А. Плетнева, От кочевий к городам, стр. 115 и сл., обр. 28_3; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА СССР, 63, 1959, стр. 314, обр. 167; А. Л. Якобсон, Средневековый Крым, Москва—Ленинград, 1964, стр. 65, обр. 20_3.

[20] Й. Чангова, Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, 1957, стр. 266, кат. № 37, табл. XII_1; Й. Чангова, Средновековна битова керамика от България (VIII-XI в.), Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 138, обр. 125_1.

[21] Й. Чангова, Средновековна битова керамика..., стр. 138, обр. 125_5.

[22] С. Станчев, цит. съч., стр. 232, обр. 2_{11}; С. Георгиева, цит. съч., стр. 19, обр. 20_1; С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 67, обр. 9_1.

[23] С. Станчев, цит. съч., стр. 231, обр. 2_{15}.

[24] С. Галиче — две (Б. Николов, Раннобългарски находки край Островския окоп, Археология, 1962, кн. 2, стр. 34, обр. 4а,б); с. Михайлово (непубликувана, запазена вис. 0,275 м, диам. на устието 0,01 м, на тялото 0,13 м, на дъното 0,102 м); Свищов (непубликувана, вис. 0,195 м, вис. на шийката 0,055 м, диам. на устието 0,022 м, на тялото 0,125 м, на дъното 0,095 м. Намира се в музея „Ал. Константинов", инв. № I 1955).

[25] D. Tudor, Vase „protobulgare" descoperite in Oltenia, SCIV, 1950, кн. 2, стр. 147 и сл., обр. 6.

[26] В. Mitrea, Săpăturile de salvare de la Sultana, MCA, VII, 1961, стр. 532, обр. 2.

[27] Плиска (С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 67 и сл., обр. 10_1; Й. Чангова, Средновековни амфори от България, ИАИ, XXII, 1959, стр. 254, обр. 4_6); м. Китова могила (намира се в Окръжния исторически музей, Шумен, инв. № 635); с. Долни Луковит (Б. Николов, цит. съч., стр. 35, обр. 8 б); с. Девене (намира се в Окръжния исторически музей, гр. Враца, инв. № 458. Вис. 0,18 м, вис. на шийката 0,05 м, диам. на устието 0,042 м, на тялото 0,106 м, на дъното 0,06 м); Търговище (съдът не е публикуван, намира се в Окръжния музей, Търговище, инв. № 737).

[28] M. Comşa, Săpăturile de la Bucov, MCA, VII, 1961, стр. 544, обр. 2; В. Mitrea, Santierul Sultana, стр. 670, обр. 2_2.

[29] Б. Алексова, Средновековна керамика од црквата Света София во Охрид, Гласник на институтот за национална историја Скопје, IV, 1960, стр. 205 и сл., табл. I_{2-9}.

[30] I. Barnea, Amforele feudale de la Dinogeţia, SCIA, V, 1954, кн. 3-4, стр. 523, обр. $4_{4,5}$; E. Zaharia, Săpăturile de la Dridu, Bucureşti, 1967, стр. 131, обр. 60_5.

[31] Й. Чангова, цит. съч., стр. 258, обр. 14.

[32] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 74 и сл., обр. 14_3; В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 92, обр. 78.

[33] Съдът се намира в Окръжния исторически музей — гр. Силистра, инв. № 1300. Не е публикуван. Има следните размери: запазена вис. 0,386 м, вис. на шийката 0,055 м, диам. на устието 0,063 м, на тялото 0,205 м, на дъното 0,124 м.

[34] Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 265, кат. № 17, табл. VIII_2.

[35] Л. Огненова, С. Георгиева, Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948—1949 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 384, обр. 9_2.

[36] С. Кнежа и с. Долни Луковит (Б. Николов, цит. съч., стр. 34, обр. 6 а, стр. 35, обр. 8 а); с. Кривина (V. Dimova, цит. съч., стр. 268, кат. № 24, табл. VIII_2); Лом (съдът не е публикуван. Намира се в Археологическия музей, гр. Лом, инв. № 84. Вис. 0,23 м, диам. на устието 0,038/0,045, на тялото 0,105 м, на дъното 0,73 м).

[37] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 67 и сл., обр. 10_2; Й. Чангова, цит. съч., стр. 254 и сл., обр. 4_7.

[38] Преслав (Й. Чангова, ИАИ, XXI, 1957, стр. 265, кат. № 25, табл. X_1, кат. № 26, стр. 266, кат. № 28, 29; К. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 44, обр. 49); с. Ряхово (Н. Ангелов, ИАИ, XVII, 1950, стр. 275, обр. 223_2); с. Попина (Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 20, обр. 11 б). В Силистра са намерени два съда, които не са публикувани. Първият е висок 0,410 м, диам. на устието 0,079 м, на тялото 0,15 м, на дъното 0,11 м, вторият — вис. 0,41 м. диам. на устието 0,076 м, на тялото 0,15 м, на дъното 0,11 м; с. Търнак (намира се в ОИМ, Враца и е със следните размери: запазена вис. 0,303 м, диам. на тялото 0,125 м, на дъното 0,082 м).

[39] I. Barnea и V. Bilciurescu, Şantierul arheologic Basarabi, MCA, VI, 1959, стр. 553, обр. 2_1; А. Л. Якобсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, СА, XV, 1951, стр. 337, обр. 10_{30}.

[40] Някои съдове от този вид са с широки устия и наподобяват кани. Тъй като са публикувани под името стомни, този термин запазваме и в нашата класификация.

[41] Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 266, кат. № 34—36, табл. XII_{1-3}. Една стомна от търговските помещения не е публикувана. Намира се в Археологическия музей — София, без инв. номер. Изработена е от чиста розова глина. Върху гладките стени са залепени четири релефни ленти с ямички по тях. Висока е 0,195 м, диам. на устието 0,055 м, на тялото 0,125 м, на дъното 0,07 м. Дръжката е счупена.

[42] Музей „Велики Преслав", инв. № 1983.

[43] Й. Чангова, Средновековна битова керамика..., стр. 137, обр. 123_5. Една стомна от търговските помещения и две от кладенеца в м. Селище не са публикувани. Намират се в Археологическия музей, София, без инв. номер.

[44] Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 266, кат. № 31, табл. XI_1; Й. Чангова, Средновековна битова керамика..., стр. 137, обр. 123_3.

[45] Й. Чангова, Търговски помещения..., стр. 266, кат. № 32, табл. XI_2, кат. № 33, табл. XI_3. Една стомна от този тип се намира в музея — Плиска, инв. № 31. Запазена вис. 0,11 м, диам. на тялото 0,087 м, на дъното 0,055 м. Направена е от сива глина. Върху раменете е врязана вълниста линия. Целият съд е покрит с маслинозелена глазура. Шията и голяма част от дръжката липсват.

[46] Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 264, кат. № 8, кат. № 9, табл. VIII_3, кат. № 10—23. От кладенеца в м. Селище произлизат пет съда от този тип.

[47] Стомната се намира в музея „Велики Преслав", инв. № 2129.

[48] С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 32, обр. 28; Т. Иванов. Абритус. Водач за античния град, стр. 53, обр. 56.

[49] С. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 60; С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII, стр. 54, обр. 39; А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в местността Асадере — Плиска през 1959 г., ГСУ ФИФ, LIII, 1959, стр. 40 и сл., табл. V.

[50] Ц. Дремсизова-Нелчинова, Омуртаговият аул на Тича, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 17.

[51] Материалите на са публикувани. Намират се в Окръжния исторически музей, гр. Шумен.

[52] Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 33, обр. 28.

[53] С. А. Плетнева, Средневековая керамика Таманского городища..., стр. 54, обр. $35_{1,2}$; С. А. Плетнева, От кочевий к городам, стр. 133, обр. 33_3; С. А. Плетнева, Керамика Саркела Белой Вежи, стр. 249, обр. 33_4; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, стр. 310.

[54] С. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 200, обр. 11_7.

[55] Сведение, получено от Й. Чангова.

[56] Д. Аладжов, „Хисаря"—Хасково, Научнопопулярна музейна библиотека, Хасково, 1961, стр. 15.

[57] Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 296, кат. № 79, табл. XVIII_1.

[58] Аббоба-Плиска, Альбом к X тому, ИРАИК, 1905, табл. LIX_{47}, LX $в_{1,2}$.

[59] Разкопки на Ст. Михайлов през 1967 г.

[60] Й. Чангова, цит. съч., стр. 296, кат. № 80, табл. XVIII_2; Й. Чангова, Средновековна битова керамика..., стр. 138, обр. 126_5.

[61] Й. Чангова, Търговски помещения..., стр. 269, кат. № 77, табл. XVII_2.

[62] Пак там, стр. 269, кат. № 78, табл. XVII_1.

[63] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 52, обр. 3.

[64] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 46 и сл., кат. № 2, табл. XIV_3; стр. 47, кат. № 3, табл. XIV_4.

[65] С. Станчев, С. Иванов, цит. съч., стр. 72, обр. 15_3; паницата от Разделна не е публикувана. Разкопки на Д. Ил. Димитров.

[66] A. Rădulescu, N. Harţuchi, Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu, Constanţa, 1967, табл. VI_{20}, XIII_{124}, 127.

[67] M. Comşa, La civilisation balkano-danubienne (IXe — Xe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumanie, l'origine, évolution et appartenance ethnique. Etude préliminaire, Dacia, VI, 1963, стр. 415, табл. II.

[68] Преслав (Й. Чангова, Търговските помещения..., стр. 269, кат. № 82—84, 86, 87; Й. Чангова, Гражданска постройка в м. Селище в Преслав, ИАИ, XXXI, 1969, стр. 218, обр. 9_8); с. Цар Асен, с. Кладенци, Хисаря (непубликувани материали); с. Долно Церово (Д. Стоянова-Серафимова, Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско, Археология, 1963, кн. 4, стр. 26); София (М. Станчева, Ранносредновековна керамика от София, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 64, обр. 51_6, стр. 65, обр. 51_7); Перник (Й. Чангова, Проучвания в крепостта Перник, Археология, 1963, кн. 3, стр. 71); м. Хисаря при Хасково (Д. Аладжов, цит. съч., стр. 15).

[69] P. Diaconu, Săpăturile de la Pacuiul lui Soare, MCA, VI, 1959, стр. 658, обр. 5_1; П. Дякону, Крепость X—XV вв. в Пэкуюл луй Соаре в свете археологических исследований, Dacia, V, 1961, стр. 492 обр. 52; M. Comşa, Ceramica locală, Dinogeţia, Bucureşti, 1967, стр. 142, обр. $84_{7,8,11}$, обр. 86, обр. 87, стр. 180, обр. $115_{1,3,48}$, $116_{8,10}$, 118.

La céramique de service de table en Bulgarie aux VIIIe — XIe s.

L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

L'auteur étudie dans le présent article des vases, différents par leur forme, leur fabrication et ornementation, produits en Bulgarie pendant le Haut Moyen Age (VIIIe—XIe s.) et employés à table pour boire et verser des liquides — cruches, théières, cruches en forme d'amphore, cruches à une anse, gourdes—et pour manger—assiettes. Il établit qu'au VIIIe s., lorsque la poterie devient un métier indépendant, on fabriquait des cruches à la surface polie (fig. 1а—д) et des écuelles (fig. 4ж, з). Au IXe s. la fabrication de ces vases cesse peu à peu pour faire place aux cruches en forme d'amphore (fig. 2а—е). Le Xe siècle marque le plein épanouissement de la poterie. On fabrique des cruches (fig. 1, и—к des assiettes), (fig. 4 и—к), des verres (fig. 4 б—е). Les cruches en forme d'amphore changent de forme et leurs parois sont ordinairement revêtues d'émail. Un des centres de production de cruches en forme d'amphore, a été paraît-il, Pliska, car on les rencontre fréquemment dans cette région (Pliska, les villages Ivanski et Kamenjak, dép. de Šumen, Tărgovište). Un autre centre de production se trouvait à l'ouest, dans la région d'Ostrovski okop. Une partie des cruches ressemblent par leur forme aux pots de la même époque, mais d'autres — piriformes, biconiques et au corps étroitement étiré — se rencontrent déjà à l'époque antique. De la céramique nous connaissons également les assiettes en forme de cône tronqué renversé, des cruches à deux anses, des ciboires en argile. On ne saurait affirmer que ces vases, de fabrication et de décoration plus compliquées continuent les traditions antiques, étant donné que du IVe aux IXe—Xe siècles on ne les rencontre pas en Bulgarie. Il est possible que la fabrication de ces vases à Byzance ait continué et que leur forme ait été adoptée lorsque aux IXe—Xe siècles de nouvelles régions en ont été détachées et annexées à la Bulgarie. D'autre part, vu qu'aux Xe—Xe siècles la culture antique connaît un renouveau d'intérêt à Byzance, il n'est pas exclu que dans la fabrication céramique aussi aient été renouées certaines formes, venues d'abord en Bulgarie par voie commerciale.

Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г.

АТ. МИЛЧЕВ И СТ. АНГЕЛОВА

Археологическото проучване на обекта „Калето“ започна през лятото на 1967 г. и продължи през 1968 г.[1] Целта беше да се разкопаят цялостно жилищните, стопанските и др. съоръжения, на които попадахме при предварително направените сондажи.

В сектор А, разкопан през 1967 г., бяха заложени нови 8 квадрата. Продължена беше работата в сектор В (югоизточна ъглова кула на вътрешната крепост). В центъра на вътрешната крепост беше заложен сондаж във вид на равнораменен кръст (сектор Г), ориентиран по страните на света. С цел да се установи състоянието на крепостната стена и данните за градежа ѝ беше направен разрез на южната страна (сектор Д). С изкопите З и Н трябваше да се проследят културните напластявания във външното землено укрепление. Вън от това укрепление, върху източния склон на възвишението разположихме сондажите Е, Ж, И, К, Л, М.[2] За установяване датировката и конструкцията на външното укрепление беше направен разрез на западната страна на вала. Тук височината на земления насип беше най-голяма, освен това имаше възможност да се провери съобщението на К. Шкорпил за съществуването на ров от външната страна, навярно заличен при изораване в най-ново време.[3] Заедно с допълнителните разширения

● *Обр. 1. Стрели. Fig. 1. Flèches*

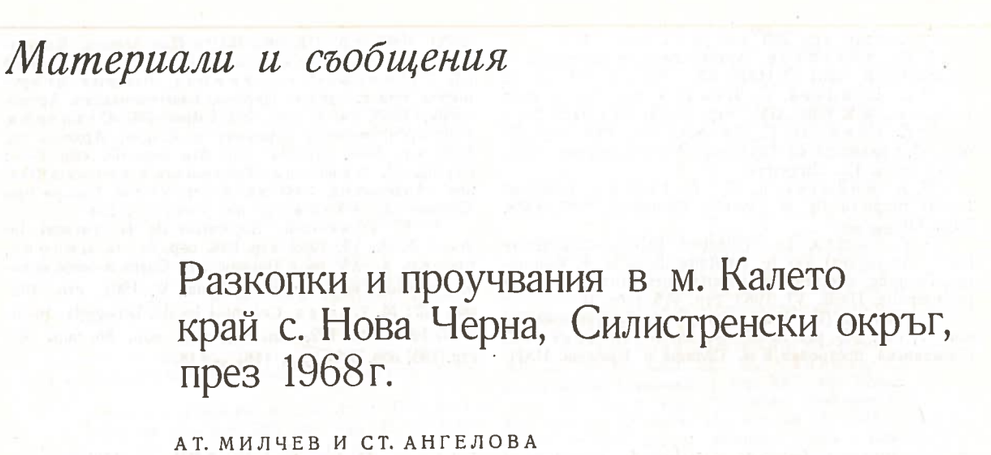

1

2

● *Обр. 2. а) полуземлянка № 7; б) съд, намерен в нея. Fig. 2. a) demi-hutte № 7; б) vase trouvé dans la demi-hutte*

при разкриването на жилища и др. постройки разкопаната площ през 1968 г. е около 750 м².

I. Ранносредновековен културен пласт

В сектор А бяха разкрити останките на три почти съвършено унищожени надземни жилища и две полуземлянки, които, следвайки номерацията на жилищата от миналия сезон, означаваме с № 7 и 8. Основите на надземните жилища бяха разчистени на дълб. от 0,60 до 0,80 м. И трите са унищожени при пожар — върху подовете от трамбована глина е попадала обгоряла глинена мазилка от стените. Между късовете мазилка се разчистиха и останки от късноантични строителни материали, употребени вторично при изграждане на жилищата: тухли, керемиди и хоросан. Надземните жилища са едноклетъчни постройки с размери: 7,30/6, 7,80/3,10 и 7,67/3,74 м. В насипа над тях и около тях, както и между обгорелите строителни материали, бяха намерени предимно фрагменти от познатите ни от миналата година видове ранносредновековна и късноантична битова керамика.[4] По дъната на съдовете с врязана украса се срещат релефни знаци. Наличието на немалобройни образци от глазирана керамика и рисувана с червена ангоба бяла керамика позволяват да се свържат и трите жилища с последния период от съществуването на средновековното селище от X в. Останалите характерни находки са преди всичко предмети от желязо, свързани с градежа на жилищата: гвоздеи, обковки, панти и резета за врати. Намерени бяха още ножчета, шила от желязо и кост и няколко костени рогчета. Инвентарът, като се изключи керамиката, е твърде беден.

Полуземлянка № 7

Изградена е в яма с правоъгълна форма и размери 3,15/4,35 м. Вкопана е на дълб. от 0,93 до 1,37 м в късноантичния културен пласт. Върху жълтата глинена подова замазка около стените на ямата се разкриха дупки от колове и греди. До северната стена на жилището, почти в средата, е разположена подковообразна глинена подница (1,40/0,90 м, вис. 0,21 м, деб. на подовата замазка 0,09 м), изградена в специално изкопана яма. Полуземлянката е била отоплявана с каменна пещ, от която бяха запазени само няколко камъка. До западната стена на подницата е била изкопана малка кръгла яма, измазана отвътре, в която се намериха овъглени останки на дървено ведро с желязна дръжка и два обръча. Малка част от западната половина на жилището попада под едното от надземните жилища и основите му са изградени над вече разрушената и засипана полуземлянка. Насипът съдържа обгоряла до червено пръст, както и овъглени

3

● *Обр. 3. Керамика и лъчева фибула от боклучена яма. Fig. 3. Céramique et fibule radiée d'une fosse aux ordures*

колове и много фрагментирана ранносредновековна керамика. Керамиката с врязана украса е най-многобройна (обр. 2 б). От останалите видове се срещат само фрагменти от кафяви и сивочерни съдове с украса от излъскани ивици. Комплексният материал, видът на жилището и на съоръженията в него, керамиката, както и стратиграфското разположение по отношение на надземното жилище, насочват към едно сравнително по-ранно датиране на полуземлянката — IX в.

Полуземлянка № 8

Останките от това жилище представляват правоъгълна яма с размери 4,30/3,45 м., вкопана на дълб. от 1,00 до 1,55 м от нивото на античния терен отчасти в късноантичен, отчасти в тракийски културен пласт. Подът е от жълта трамбована глина. Върху него, около стените на ямата, бяха разчистени дупки от колове и греди. Масивна греда е подпирала покрива на жилището точно в средата. На две места върху пода се разкриха елипсовидни обгорели петна, вероятно останки от огнища. Вън от линията на дупките от коловете, до югоизточния ъгъл на жилището се намира малка елипсовидна яма (диам. 0,45/0,50 м, дълб. 0,57 м), измазана само на дъното. Под пода на полуземлянката преминават подземните изкопи за основи на стена на разрушено късноантично помещение, запълнени с отпадъци от строителни материали.

Битовата керамика в насипа на полуземлянката, макар и фрагментирана, е доста разнообразна. Керамиката с врязана украса представя по-развитите типове гърнета без дръжки. Срещат се съдове с украса от излъскани ивици, глазирани и рисувани с червена ангоба. Сред останалите находки са две костени шила, глинен двойноконусовиден прешлен за вретено, ножче и две стрели (обр. 1_7). Жилището се датира в X в.

Полуземлянка № 9

Разположена е в правоъгълна яма с размери 4,35/3,55 м, вкопана на дълб. от 0,80 до 1,80 м в късноантичен културен пласт. Подът е от жълта трамбована глина. В югозападния ъгъл беше разкрита пещта — правоъгълна, изградена от камъни и късове от тухли (размери 1,20/0,35 м). Това жилище е претърпяло преустройство. Първоначалният под се е намирал на 0,15 м под втория и е бил от жълта трамбована глина. Пластът между двата пода съдържа сивочерна пръст, въглени и фрагментирана керамика. И върху двете подови нива не бяха открити следи от колове и греди. Инвентарът на жилището се състои от битова керамика от всички познати видове. Прави впечатление голямото количество на керамиката с излъскана украса. Върху стеничка от глазиран съд след изпичането е врязан кръст. Намерени бяха две ножчета и два двойноконусовидни глинени прешлена за вретено. Полуземлянката се датира в X в. Западната и северната ѝ части са разположени върху насипа на землянки с материали от VI в.

Надземните жилища и трите нови полуземлянки в района на вътрешната крепост потвърждават наблюденията от миналата година. Нов е типът надземно жилище. За съжаление те са достигнали до нас в такъв вид, че сме лишени от възможност да им направим по-пълна характеристика. Ранносредновековният културен пласт съдържа материали от VIII—X в., като най-голямо е количеството на битовата керамика от X в., т. е. от най-късния период на средновековното селище. Към това време се отнасят и жилищата с изключение на полуземлянка № 7.

Твърде характерно е наличието на образци от раннославянска керамика, изработена на ръка, както и обстоятелствата, при които беше намерена. Няколко фрагменти от нея се намериха в боклучена яма наред с много натрошени късноантични съдове и бронзова силно патинирана лъчева фибула (обр. 3). Според последната класификация,

● *Обр. 4. Полуземлянка № 10. Fig. 4. Demi-hutte № 10*

4

направена от И. П. Русанова въз основа на материала от няколко раннославянски селища в района на гр. Житомир, раннославянската керамика от боклучената яма се доближава до видовете, които се датират в края на VI и VII в.[5] Някои от нашите екземпляри съвпадат напълно с житомирските и по състава на глината, цвета и изпичането. Тези съдове все още имат сходство с ранните фази на пражкия тип керамика.[6] Между керамиката от боклучената яма и раннославянската керамика, позната у нас най-вече от селището в м. Джеджови лозя край с. Попина, Силистренски окръг, се наблюдават известни различия. Напоследък Ж. Вържарова отбелязва, че керамиката от м. Джеджови лозя е по-късно развитие на пражкия и житомирски тип керамика.[7] Към едно ранно датиране на раннославянската керамика от боклучената яма — края на VI и началото на VII в. — насочва бронзовата лъчева фибула, която по своята форма се числи към най-късните представители на този тип фибули.[8] Раннославянска керамика, намерена заедно с близки по тип лъчеви фибули, датирани в VII в., е позната от некропола в Сърата Монтеору[9] и селището в Сучава[10], Румъния, както и от селището Ханска II в Молдавия.[11] Голямо разнообразие на форми се наблюдава сред късноантичната керамика от боклучената яма. Тя е широко разпространена и добре известна от всички късноантични обекти в България. В Мадара съвсем еднакви съдове са датирани точно с монети от VI в.[12] Местното население в днешна Североизточна България вероятно е продължило да произвежда и употребява тази керамика и през първата половина на VII в. Във Велико Търново такава керамика е намерена в културен пласт с монети от Юстин I до Ираклий.[13] Обстоятелството, че тези два съвършено различни типа керамика — раннославянската и късноантичната, се намират заедно в една и съща боклучена яма, потвърждава схващането за ранното заселване на славяните в този район на страната.[14] В нашия случай може би наистина се касае за славяни, които живеят в късноантичната крепост като федерати.[15]

Други фрагменти раннославянска керамика бяха намерени на дълб. от 0,80 до 1,20 м непосредствено върху останки от строителни материали, с които са били запълнени изкопите за основи на разрушена късноантична постройка. Тук те също са придружени от късноантична керамика.

В един от сондажите, направени във външното землено укрепление, на дълб. 0,65 м бе достигната здрава пръст, а във втория бе разкрита полуземлянка.

Полуземлянка № 10

Тази полуземлянка е изградена в яма с почти квадратна форма с размери 3,40/3,45 м (обр. 4). Ъглите на квадрата са заоблени. Тя е вкопана на дълб. от 0,55 до 1,43—1,10 м, като горната част прорязва късноантичен културен пласт, а долната е в здравата пръст. Входът е в югоизточния ъгъл. До него се е стигало по две стъпала, изрязани в пръстта. До източната стена пак от пръст е издялана лавица. Пред нея, непосредствено върху жълтата глинена замазка на пода, е изградена полукръгла стеничка от глина. Между стеничката и лавицата беше разчистена дупка с измазани с глина стени. Разкрити бяха и две малки конусовидни ями и една по-голяма с крушовидна форма. До последната яма подовата замазка е обгоряла в кръг — тук огънят вероятно е наклаждан направо върху пода. Стените на полуземлянката са имали стълбова конструкция, като някои от стълбовете са били забиги върху лавицата. Насипът на землянката съдържа много фрагменти от керамика с врязана украса. Като правило тук съдовете са по-тънкостенни, пофини. Много разнообразна е украсата им Малко вероятно е тази полуземлянка да е използувана за жилище. Вътрешното й устройство и наличието на такова специално съоръжение като глинената стеничка и дупка пред лавицата, както и малките конусовидни ями подсказват едно по-специално предназначение. Възможно е тази постройка да е служила за грънчарска работилница. В нея не е изграждана специална пещ за отопление. Според керамичния материал тя се датира в X в.

Както вече споменахме, върху източния склон на възвишението, вън от земленото укрепление, бяха направени изкопи, в които също се разкриха жилища-полуземлянки. Жилища № 1, 3, 4, 5 и 7 са изградени в ями с правоъгълна форма и различни размери: 3,94/2,76, 3,40/3,10, 4,25/3,20, 3,50/2,95 м. Всички са били вкопани под наклон на различна дълбочина (от 1,20 до 1,75 м от сегашното ниво), като следват естествения силен наклон на терена. При ориентацията им не е спазвано някакво правило. Подовете им са от трамбована жълта глина или глинена замазка и навсякъде достигат здрава пръст. Около стените на ямите с изключение на жилище № 4 минават дупките от коловете и гредите от стените и покривните конструкции. Пещите са разположени в южната част. В жилища № 1, 5 и 7 те са глинени, вкопани в задната си част в пръстта, вън от жилищната яма (обр. 5). В жилище № 7 пещта е вкопана в насипа на разрушено, по-ранно жилище. В жилище № 3 цялата пещ е открита, изградена върху специална глинена площадка. Тя е също от глина, измазана върху предварително приготвено дървено скеле. Отпечатъците от надлъжни и напречни пръти личат върху късовете обгоряла глинена мазилка.

Еднаквият вид и устройство на тези полуземлянки, което говори за едновременно

● *Обр. 5. Жилища № 1 и № 7. Fig. 5. Habitations № 1 et № 7*

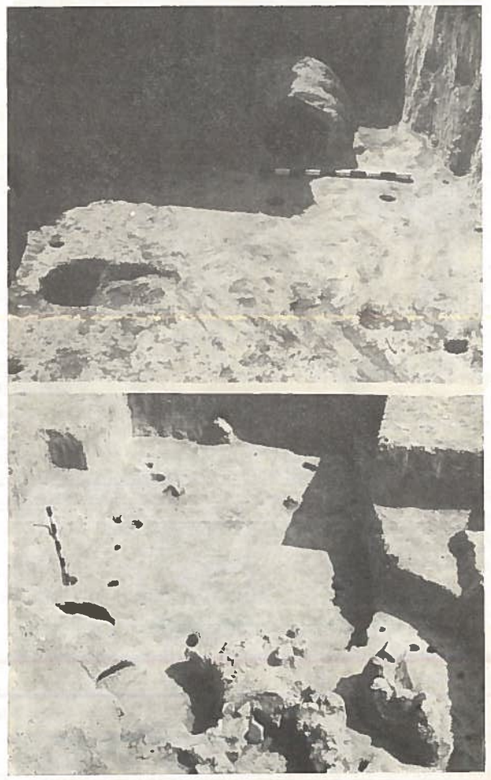

5

6

● *Обр. 6. Жилище № 6. Fig. 6. Habitation № 6*

съществуване, се потвърждава и от материалите, намерени в тях. Основният инвентар, както обикновено, е битовата керамика, която в няколкото си разновидности: с врязана украса, с излъскани ивици, глазирана и ангобирана, е напълно сходна с тази от жилищата в района на вътрешната и външната крепост. Гърнетата с врязана украса са с поеднообразни профили на устията, тъй като липсват екземпляри, по-ранни от X в. Керамиката с украса от червена и кафява ангоба е в сравнително голямо количество. Всички съдове са работени на грънчарско колело, по някои дъна има релефни знаци. Съвсем изолирани са три фрагмента от перваза на чиния от типа на преславската рисувана керамика, които се намериха в жилище № 7. Украсени са отвътре и отвън с многоцветни геометрични и растителни мотиви. Глината е фина, без примеси, добила след изпичането кремав цвят. Останалите находки в жилищата са глинени прешлени за вретено, костени шила, длета, ножчета, стрели и др.

Един по-особен тип са разкритите жилища № 2 и № 6, на които тук ще се спрем по-подробно.

Жилище № 2

То е било изградено в яма с неправилна кръгла форма — диам. 3,95/3,75 м. Жилището не заема цялата яма и е очертано от два реда колове, външни — по-малки и вътрешни — по-големи. Вкопано е на дълб. 1,42 м (запад) и 0,90 м (изток) от нивото на съвременния терен. Трябва да се има пред вид, че поради силния наклон на терена тук насипът се е увеличил извънредно много. Част от него е наслоявана многократно при дъждове и порои. Жилището е унищожено при пожар. На дълб. от 0,60 до 0,90 м се разчистваше сивочерна пръст, опушени камъни и късове тухли. От 0,90 м до пода също такива камъни и тухли се намираха в плътна

маса от обгоряла глина и овъглени колове. Част от тази глина вероятно е била поставена като пълнеж между двата реда колове в долните части и вън от коловете до стените на ямата. Това е било необходимо, за да се предотврати събирането на вода отстрани в жилищната яма и проникването ѝ в самото жилище. Камъните и тухлите са от разрушена засводена пещ, разположена в югозападната част, като задната ѝ половина излиза вън от очертанията на коловете. Гърбът ѝ опира стената на ямата. Подът на жилището е от жълта трамбована глина. Разчистените 32 дупки от колове показват, че последните са били забити с лек наклон към вътрешността, т. е. в горната си част са се събирали. За изграждането на стените липсват други конкретни данни. Кръглата форма и предполагаемата конусовидна надземна част предлагат един съвършено нов тип жилище за „Калето“ край с. Нова Черна — юртообразно.[16] Вкопана е в пръстта като обикновените полуземлянки. Пещта е солидно и здраво изработена от камъни и късове тухли. Това жилище е предназначено за продължително живеене, обитателите му са водили уседнал живот. Такъв тип постройки са познати от разкопките в Южна Русия. Две от тях, характеризирани от С. А. Плетнева като юрти-полуземлянки, се доближават почти напълно до нашата. Вкопани са на дълб. 0,60—0,80 м и за разлика от надземните или по-леко вкопаните не са вертикални в долната си част, а наклонени и коловете им се събират в горния край. Авторката ги смята представители на един по-стар тип жилища.[17] Специфично отличие на жилището в Нова Черна е отсъствието на огнище в центъра, чиято функция е поела каменната пещ, съоръжение, типично за уседнало население.

Археологическият материал, намерен при разчистването на жилището, като комплекс е съвършено нов. Трябва да припомним, че е унищожено при пожар, насипът му е еднороден, над него не е създаден по-късен културен пласт. Няколкото фрагменти от ранносредновековна керамика с врязана украса, характерна за IX—X в., намерени в горните части на насипа, са свлечени от порои. Керамиката на жилището може да бъде подразделена на три групи:

1. Фрагменти от различни по размер гърнета без дръжки, изработени на ръка от

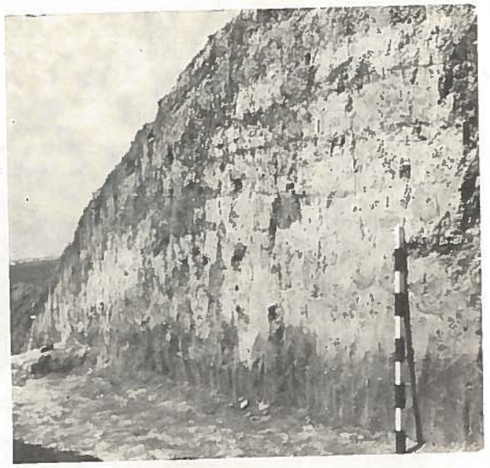

7

● *Обр. 7. Разрез на западния вал и фрагменти от късноантична и тракийска керамика. Fig. 7. Coupe du remblai ouest et fragments de céramique de l'Antiquité tardive*

8

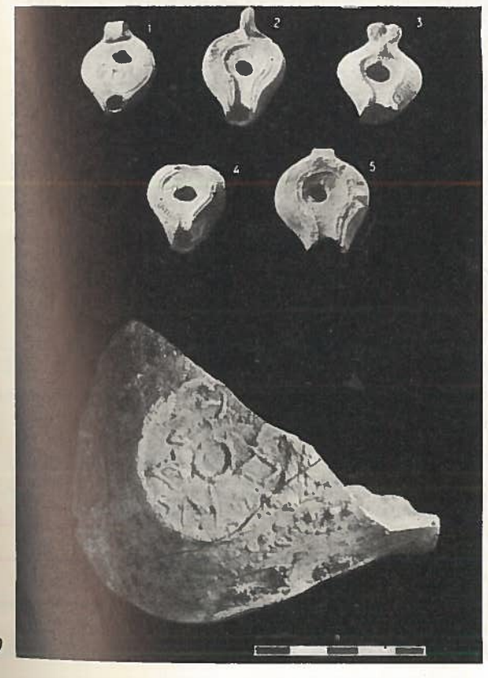

9

глина с едри кварцови примеси. Стените са груби, неравномерно дебели, трошливи и имат силно черна ивица в лома. Формите им са почти цилиндрични, тромави. Отделните части на съдовете са съвсем леко разграничени. Устията им са по-слабо или по-силно издадени навън с косо срязани ръбове без орнамент или с орнамент от ноктовидни вдълбавания и коси резки. По стените няма украса. Дъната са дебели и заоблени. Цветът е сив или светлокафяв. Тази керамика съставлява 90 % от инвентара на жилището.

2. Фрагменти от 3—4 гърнета без дръжки, изработени на примитивно грънчарско колело от глина с кварцови примеси. Общо те са по-тънкостенни, с по-равномерно изтеглени стени, по-добре изпечени. Формите не могат да се възстановят изцяло. Устията са посилно издадени навън с косо срязани или надебелени и завити ръбове. Имат по стените украса, която започва под шийката и се състои от единични прави или вълнообразни линии. Двата елемента — правата и вълнообразната линия, са ясно разграничени. Няколко фрагмента от устието на съд от бяла глина имат украса от вълнообразни линии по вътрешната страна на стената.

3. Фрагменти от три гърнета с широко отворени устия, изработени на ръчно грънчарско колело. Направени са от плътно тесто без допълнителни примеси, добило след изпичането сивочер или кафяв цвят. Единият съд, който може приблизително да се възстанови, има почти сферична форма. Украсата се състои от плитко врязани широки хоризонтални линии и излъскани ивици, образуващи мрежа от ромбове.

И трите типа керамика, взети поотделно, са добре познати от археологически обекти в България, Румъния и СССР. Раннославянска керамика, изработена на ръка, е намерена заедно с изработена на грънчарско колело керамика с украса от врязани линии или излъскани ивици в селището Ханска-II в Молдавия.[18] Последната се отнася към VI—VII в. и се свързва с алано-българското население на Причерноморските степи.[19] У нас керамиката от първата група се определя като раннославянска и се датира в края на VI—VIII в.[20] За раннославянска се смята и керамиката от втората група, на която само въз основа на това, че е работена на грън-

● *Обр. 8. Останки от субструкцията на късноантично помещение. Fig. 8. Restes de la substruction d'un local de l'Antiquité tardive*

● *Обр. 9. Глинени лампи. Fig. 9. Lampes en argile*

чарско колело, се дава една по-късна датировка — края на VIII или средата на IX в.[21] По своите форми, по състава на глината, по оформянето на устията и профилирането на ръбовете им керамиката от първата група действително се доближава най-вече до раннославянската керамика. Тя обаче представя една по-късна фаза на развитие и нейното начало може да се постави най-рано през втората половина или края на VII в.[23] Гърнетата на колело с украса от врязани линии се развиват непосредствено от ръчно изработените и в някои археологически паметници в определен период от време двата типа съществуват едновременно.[23] За нашите паметници този период може да се определи в края на VII и първата половина на VIII в., тъй като през втората половина на VIII в. керамиката на грънчарско колело с врязана украса напълно измества ръчно изработената. Орнаментът от ноктовидни вдълбавания и коси резки е характерен както за раннославянските съдове, така и за кухненската керамика на номадските племена от Приазовската, Донската и Причерноморската област от VIII—IX в.[24] Началото на разпространението на керамиката от третата група се поставя най-рано в VIII в. и за нейни носители се приемат прабългарите.[25] И така обстоятелството, че тези три типа керамика се намират заедно, насочва към една по-конкретна датировка — края на VII или първата половина на VIII в.

Жилище № 6

То е подобно на описаното жилище № 2. Изградено е в яма с овална форма — диам. 4,25/3,90 м (обр. 6). Очертано е също от два реда колове, които са разположени по-навътре от стените на ямата. Дупките им се очертават добре върху светложълтата глинена замазка. И тук коловете са били забити с лек наклон към вътрешността. Подът е наклонен съобразно терена и се намира на дълб. 1,35—1,10 м от съвременното ниво. Останките от два по-дебели кола отбелязват мястото на входа. Срещу него е обърнат отворът на разрушена засводена пещ, почти квадратна в план (1,20/1,10 м), изградена от камъни и късове от тухли направо върху пода на жилището. Тя е разположена почти в центъра му. До нея беше разкрита малка конусовидна яма. И тук в долните части на насипа се разчисти плътна маса от жълта глина. Битовата керамика в това жилище е в съвсем незначително количество и е съвсем еднаква с познатите типове от жилище № 2. Като се има пред вид и сходството в устройството и вида на жилищата, жилище № 6 може да се отнесе също към края на VII или първата половина на VIII в.

Както се вижда от изложения материал, разкопките върху източния склон на възвишението дадоха интересен и важен за историята на крепостта и селището материал:

1. Установен беше късноантичен културен пласт вън от земленото укрепление.

2. Сигурно беше засвидетелствуван поранен средновековен културен пласт (жилища № 2 и № 6), за чието съществуване подсказваха някои материали, най-вече керамиката, от разкопките в района на вътрешната крепост.

3. През X в., времето на най-интензивния живот на средновековното селище, то се е простирало далеч вън от границите на укрепеното място.

II. Късноантичен културен пласт

1. Укрепителни съоръжения

Изкоп Д, заложен върху южната крепостна стена, даде следните резултати:

Основите на стената са били положени в изкоп, широк 3,78 м, на дълб. 1,70 м от приетата постоянна нулева точка за терена. Те са съвършено разрушени и на тяхно място в изкопа са разхвърляни безредно отпадъци от строителни материали: ломени и речни камъни с полепнал по тях хоросан, късове от тухли и хоросанена мазилка. Хоросанът е с примеси от едро натрошена тухла. Между строителните материали бяха намерени фрагменти от битова керамика от IV—VI в.[26] За надземната конструкция на стената, начина на градеж и вида на строителните материали не може да се каже нищо по-определено.

В сектор В бяха разкрити основите на югоизточната ъглова кула на вътрешната крепост. Формата и размерите на крепостното съоръжение бяха очертани по изкопите за основи, запълнени, както и при крепостната стена, с отпадъци от строителни материали. Очертана негативно, кулата има четириъгълна форма с размери 6,00/7,80/9,25/8,35 м. Основите на кулата са заложени на дълб. от 2,15

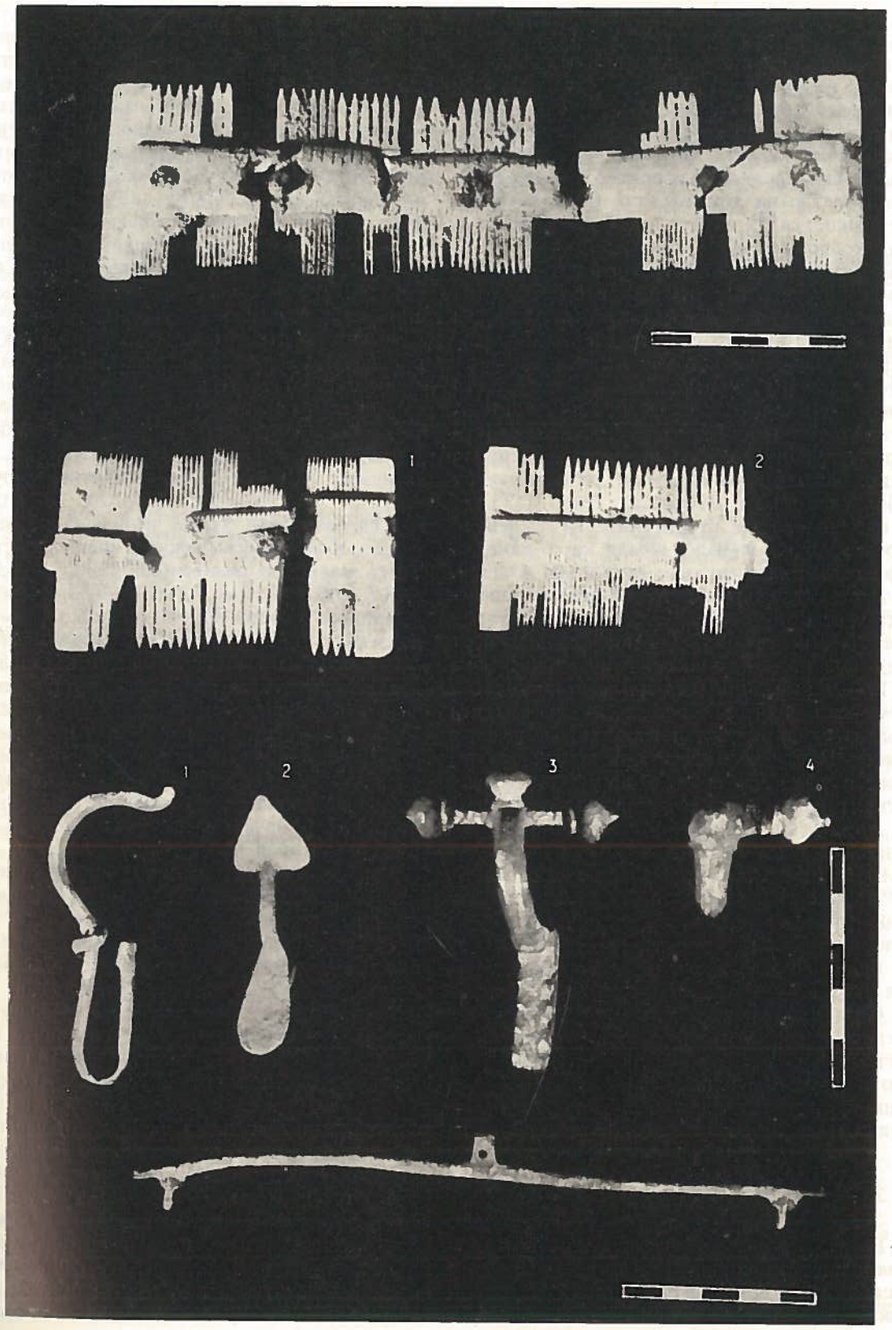

10

● *Обр. 10. Материали от късноантичния културен пласт. Fig. 10. Matériaux de la couche de l'Antiquité tardive*

до 2,30 м, според наклона на терена. Запазена е част от субструкцията по източната страна на кулата. Изградена е от речни и ломени камъни, залети обилно с хоросан, примесен с едри късчета тухла. След разрушаването на кулата целият строителен материал е бил изваден и вероятно употребен в строителство на друго място. След това във вътрешността на кулата се е образувал насип, който съдържа керамика от V—VI в. Тази датировка даваме въз основа на многобройните фрагменти от амфори с гребенчата украса.[27] За да бъде разчистена източната половина на кулата, се наложи да се отнеме част от насипа на източната стена на външното землено укрепление. Следователно земленото укрепление е било издигнато тогава, когато дори основите на кулата са били съвършено унищожени и над нея се е натрупал насип. На място са останали само части от субструкцията на източната стена. Може да се предположи, че строителите на земленото укрепление са я използували като каменна укрепителна конструкция в центъра на вала.

Разрезът, направен в най-високо запазената част от западния вал, установи: върху културен пласт с тракийски материали от предримската епоха и късноантична керамика от IV—VI в. е изградена укрепителна стена от стъпаловидно разположени четири пласта жълта глина, заградени отгоре и отстрани с чимове. Върху тази стена е насипана на пластове сиво-кафява пръст с останки от късноантична керамика от IV—VI в., еднаква с тази от насипа на източния вал (обр. 7). Първоначалната широчина на вала в основата е 11,40 м. Най-голямата запазена вис. е 2,10 м. От външната страна е имало ров. Неговото разкопаване не е завършено. Върху източния склон на вала през ранното средновековие са били изградени землянки. Керамиката в тях е от IX—X в.

След пълното разрушаване на каменната крепост вероятно още през VI в. е било издигнато земленото укрепление, което обхваща много по-голяма площ. Независимо от разрушенията животът на това място е продължил и през VI в.

2. Други съоръжения

В района на вътрешната крепост бяха разкопани три помещения с обща северна фасада, свързани с перпендикулярно разположен на фасадата зид. И те, както крепостната стена и кулата, бяха очертани негативно. Разчистиха се запълнените със строителни материали изкопи за основи. Две боклучени ями прерязват изкопите, като в долните им части са попадали късове тухли, камъни и хоросан. Керамиката от ямите е еднаква с късноантичната керамика от боклучената яма, в която се намериха лъчевата фибула и раннославянската керамика.[28] През VI в. тази сграда е била унищожена и строителният материал разнесен. Какво е било нейното предназначение, може да се съди само от формата и разположението ѝ. Два напречни зида във форма на буква Г са разположени успоредно на южната и западната крепостна стена. Тези зидове са имали контрафорси с основи в земята, което показва, че са били солидно изградени и е трябвало да подсилят една каменна конструкция. Към тази мисъл навеждат и запазените в руини части от субструкцията (обр. 8). По единия зид са разгънати трите четириъгълни помещения, обърнати към южната крепостна стена. Те са малки по размер (6,60/5,90/5,45/5,95 м, 5,73/5,40/6,30/4,10 м, 5,10/6,00/6,53/6,45 м), но с широки основи. Имали са също каменна надземна конструкция. Тези помещения и двата напречни зида вероятно съставляват двата елемента на казармен бастион, издигнат и просъществувал едновременно с каменната крепост. Постройката е с фронт на юг и запад — две от достъпните посоки към укрепеното място. Каменната крепост и условно означената като казармен бастион постройка по всяка вероятност са били унищожени в края на V или началото на VI в. Във всички случаи между тяхното разрушаване и издигането на земленото укрепление са минали няколко десетилетия. През това време целият годен строителен материал е бил изваден и употребен в строителство на друго място. Във втората половина на VI в. от тях са били запазени само незначителни останки от субструкцията, а в изкопите им за основи са били натрупани отпадъци от камъни, тухли и хоросан. За по-късното изграждане на вала свидетелствува и насипът между развалините от основите и насипа на вала при югоизточната ъглова кула. През втората половина на VI в. местното население е продължавало да живее тук. За неговата защита е било издигнато земленото укрепление, което, макар и не особено солидно, е могло да изпълнява успешно своето предназначение. На последните обитатели на късноантичната крепост се дължи съоръжаването на две землянки и на боклучените ями, разкопани при казармения бастион. Землянките са едностайни помещения с четириъгълна форма. Едната им стена е оформена като полукръгла апсида. Дълбоки са били около 2 м и имат размери 3,25/1,75 м и 4,40/1,90 м. Насипите им дадоха богат материал: керамика, метал и стъкло. Освен познатата керамика от VI в. — гърнета, амфори с гребенчат орнамент и др., в землянките бяха намерени глинени лампи (обр. 9), които се отнасят към същото време.[29]

В късноантичния културен пласт, вън от гореописаните съоръжения, бяха намерени материали: керамика, фибули, монети, костени гребени и др. (обр. 10), които потвърждават установената вече хронология на късноантичната крепости селище — IV—VI в.

[1] През 1968 г. работихме през юни, юли и август със средства на Окръжния исторически музей, гр. Силистра. Разкопките бяха ръководени от проф. Ат. Милчев. Участие взеха: Ст. Ангелова, аспирант в катедрата по археология, СДУ и Св. Русев, директор на ОИМ, Силистра.

[2] По сведения на местните жители на това място при изкопи за напоителни канали са намирани останки от разрушени и цели погребения. Вместо очаквания некропол разкопките установиха жилища, някои от които по-ранни, а други — едновременни с разкопаните вътре и вън от каменната крепост.

[3] К. Шкорпил, Окопы и земляные укрепления Восточной Болгарии, ИРАИК, X, 1905, стр. 522.

[4] За видовете и типовете ранносредновековна керамика от „Калето" и нейната хронология вж. А. Милчев и С. Ангелова, Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г., Археология, 1969, кн. 3, стр. 31.

[5] И. П. Русанова, Керамика раннеславянских поселении Житомирщины, Archeologické rozhledy, 1968, кн. 5, стр. 582, обр. 1, стр. 577.

[6] Пак там, стр. 578.

[7] Ж. Н. Выжарова, Памятники Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность, СА, 1968, кн. 3, стр. 154.

[8] С. Михайлов, Ранносредновековни фибули в България, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 52 и сл.

[9] J. Nestor и E. Zaharia, Săpăturile de la Sărata — Monteoru, MCA, VI, 1959, стр. 510.

[10] Мирча Д. Матей, Славянские поселения в Сучаве, Dacia, IV, 1960, стр. 383.

[11] И. А. Рафалович, Поселение VI—VII вв. у с. Ханска, КСИА АН СССР, 113, 1968, стр. 97.

[12] Ц. Дремсизова и В. Антонова, Склад за храни в Мадара, Археология, 1964, кн. 4, стр. 35.

[13] Н. Ангелов, Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г., Археология, 1962, кн. 4, стр. 29.

[14] В. Бешевлиев, За славянските племена в Североизточна България от VI—IX в. В. сб. Преслав, I, София, 1968, стр. 21.

[15] Пак там, стр. 22.

[16] С. А. Плетнева, От кочевий к городам, Москва, 1967, стр. 52. Подобни жилища са известни и у нас от разкопките в с. Стърмен, Русенски окръг, с. Гарван, Силистренски окръг, с. Кладенци, Толбухински окръг — всички в Североизточна България, непубликувани материали.

[17] С. А. Плетнева, цит. съч., стр. 57.

[18] И. А. Рафалович, цит. съч., стр. 100.

[19] Пак там.

[20] Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в., София, 1965, стр. 159, обр. 60—63.

[21] Пак там, стр. 158, обр. 67, 68.

[22] В. К. Гончаров, Лука-Райковецкая, МИА СССР, 108, 1963, стр. 306; И. П. Русанова, Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории древлян, МИА СССР, 108, 1963, стр. 309—310.

[23] В. К. Гончаров, цит. съч., стр. 309—310.

[24] С. А. Плетнева, цит. съч., стр. 104.

[25] С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 19 и сл.; С. Станчев, Каталог на керамиката от некропола до Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 238; Д. И. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 58; Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски ..., стр. 104.

[26] За късноантичната керамика от с. Нова Черна и нейната хронология вж. А. Милчев и С. Ангелова, цит. съч., стр. 38.

[27] J. Barnea, L'incendie de la cite de Dinogeţia au VIe siècle, Dacia, X, 1966, стр. 244, 250 и цит. лит.

[28] Н. Ангелов, цит. съч., стр. 29; Ц. Дремсизова и В. Антонова, цит. съч., стр. 35.

[29] Г. Тончева, Керамична работилница край с. Кранево, ИВАД, IX, 1953, стр. 87.

Fouilles et recherches au lieu dit „Kaleto" près du village Nova Černa, dép. de Silistra en 1968

AT. MILČEV ET ST. ANGELOVA

(Résumé)

Au cours de 1968 furent poursuivies les recherches archéologiques au lieu dit „Kaleto". Dans la tour intérieure on a découvert trois logis au-dessus du sol et deux demi-huttes. A l'exception du logis No. 7, les autres habitations datent du Xe s. La couche du Haut Moyen Age contient de riches matériaux: céramique, os et métal qui datent des VIIIe—Xe s. Les plus nombreux sont les matériaux du Xe s., c'est-à-dire de la dernière période de l'existence du tell médiéval. Dans une fosse aux ordures on a découvert de la céramique

slave ancienne et antique tardive ainsi qu'une fibule radiée en bronze. Le matériel est daté de la fin du VIe et du début du VIIe s. et confirme la thèse de l'établissement des Slaves dans cette partie de la Bulgarie. Dans l'abri en terre on a mis au jour un atelier de production, selon toute probabilité une poterie. Les matériaux de la couche du Haut Moyen Age sont synchrones avec ceux de la forteresse intérieure. Sur le versant Est de la hauteur, en dehors du lieu fortifié, on a découvert des habitations dont certaines sont contemporaines des constructions mises à jour dans le lieu fortifié, tandis que d'autres sont plus anciennes. Les deux habitations plus anciennes (No. 2. et No. 6) représentent par leur type des demi-huttes et datent d'après le matériel archéologique complexe, de la fin du VIIe ou de la première moitié du VIIIe s.

Les fouilles effectuées dans la tour angulaire sud-est de la forteresse intérieure, les coupes du mur d'enceinte et du remblai occidental, ainsi que la mise au jour de la construction, appelée conventionnellement bastion de caserne livrent un riche matériel qui permet de préciser la chronologie de la forteresse antique et du site. La forteresse en pierre et le bastion de caserne ont été détruits à la fin du Ve et au début du VIe s. Tout le matériel de construction utilisable des murs et des fondations a été retiré et employé dans la construction à un autre endroit. En dépit des destructions, la population indigène a continué de vivre en ce lieu encore pendant la seconde moitié du VIe et le début du VIIe s. C'est pour assurer sa défense qu'elle a probablement érigé la fortification en terre. Dans le Haut Moyen Age cette fortification ne sert plus à son affectation. Dans le remblai du système de défense sont encastrées des habitations avec des matériaux des IXe—Xe s.

Римски надгробни плочи от Плевенски окръг

ГЕРГАНА ТАБАКОВА-ЦАНОВА

В Плевен както в миналото, така и днес, често при изкопи за нови строежи прокарване на канали, поправка на улични платна и др. са намерени много материали от римската епоха. Във фонда на Окръжния исторически музей се съхраняват бронзови статуйки, оброчни релефи, глинени съдове, лампички и др. Те показват, че на територията на днешния град Плевен през тази епоха е имало живот. Йордан Трифонов[1] смята за най-вероятно, че римската крайпътна станция Строгозия се е намирала на мястото на днешния Окръжен съвет, където по-късно турците построили керван-сарай, основите на който при разрушаването се оказали римски. Този въпрос стои още открит, защото има много данни да се търси Строгозия покрай Тученишката бара в м. Кайлъка, където също се откриват основи на сгради и отделни паметници от римската епоха.

Тук ще публикуваме две надгробни плочи от горепосочените обекти.

1. При копаене основите на сградата на Плевенския окръжен съвет е открита надгробна плоча от бял варовик, вис. 0,70 м, шир. 0,80 м, деб. 0,40 м, четвъртита, горе с водоравен ръб. Има тясна рамка с ширина горе и встрани 0,055 м, долу 0,088 м. Гърбът и тесните страни са грубо обработени (обр. 1).

В дълбокото образно поле е представена една доста разширена сцена на погребално угощение. На легло с висока извита облегалка с дебел дюшек са изобразени фигурите на трима полулегнали мъже, обърнати напред. Фигурата на мъжа вдясно е по-едра. Той е облечен в дългоръкавен хитон, наметнат е с химатий, единият край на който се спуска от врата на мъжа до дюшека, гърдите му остават открити. В дясната ръка държи венец от лаврови листа над главите на другите двама мъже, а в лявата ръка — чаша. Главата му е моделирана много художествено. Косата е къдрава във вид на охлювчета. Брадата е предадена чрез къси полегати ребра, разположени в различни посоки. Долните и горни клепачи на очите са означени еднакво и ограждат очните ябълки равномерно във вид на кордон. Носът, устата и част от брадата са отчупени. Лицето е замислено и спокойно. Изобщо в моделирането

1

● *Обр. 1. Надгробна плоча с погребално угощение от Плевен. Fig. 1. Plaque funéraire avec représentation de cène funèbre de Pleven*

на главата на мъжа се вижда съвременната мода на Антонин Пий и Марк Аврелий.

Фигурите на другите двама мъже са подребни. Облечени са по същия начин. Главите им са отчупени. В левите си ръце държат ябълки, едната изтрита.

Отляво до леглото, на висок стол, извита облегалка и двойно профилувани крака седи жена. Облечена е в препасан дългоръкавен хитон и наметало, което покрива раменете и отчасти краката ѝ, сложени на елипсовидна подставка. Главата е обърната 3/4 напред. Косата, сресана на път, на вълнообразни линии огражда лицето, спуща се зад ушите и, вероятно сплетена на плитка при тила, е завита нагоре, закрепена във вид на кок над тила. Тази прическа в известен вариант повтаря прическата на Фаустина, жената на Антонин Пий, умряла в 141 г. Челото на жената е ниско, очните ябълки гладки, носът леко отчупен, устните плътни, брадата овална. Лицето ѝ изразява тиха печал. В дясната си, протегната към мъжете ръка тя държи кръгъл предмет, вероятно ябълка. Пред леглото е поставена масичка с извити крака. Изобразените върху нея предмети са заличени. От дясната страна, изглежда, има плодове.

Зад облегалката на леглото се вижда запазена до кръста, в по-малък мащаб, фигурата на прислужник, прав, обърнат напред. Облечен е в дългоръкавен хитон и мантия, в ръцете си държи продълговат предмет, вероятно съд. Косата му е къдрава, третирана във вид на вълнообразни кичури, които падат над челото. Очите са предадени като на гореописаните фигури. Носът, устата и брадата са отчупени.

Релефът се отличава с мекота на моделировката и точност при изтъкване на формите. За съжаление надгробната плоча няма надпис. Възможно е да се е намирал върху долната рамка, която е счупена, а останалите части от нея нямат следи от букви. Върху горната страна на плочата, отдясно, са запазени две дупчици на разстояние 11 см една от друга, с диам. 0,9 см. Предназначението им е неясно. Вероятно в долната част плочата е завършвала с клин, чрез който е била закрепвана във вертикално положение.

За датиране на плочата за нас е много важна фризурата на жената. Тя носи на темето си завита плитка, която е характерна в най-различни нюанси за времето, като се почне от сестрата на Траян Марциана, умряла в 113 г., до Фаустина, жената на Антонин Пий, умряла в 141 г.[2] Брадатият мъж вдясно също следва модата на Антонин Пий (138—161 г.) и Марк Аврелий (161—180 г.).

Като имаме пред вид, че появата на една мода в провинциалните паметници може да се разпространи и да се задържи по-късно в някои слоеве от населението, можем да датираме надгробната плоча от Плевен в края на II или началото на III в. Тази плоча ни дава много нови интересни данни за надгробната пластика в Северна България. От публикуваните досега надгробни плочи от Долна Мизия и другите романизирани Дунавски провинции е известно, че надгробната плоча е висока, тясна, с дълъг обстоен надпис, издълбан обикновено в специално оставено за него поле, макар че и тук намираме изобразени релефни сцени и такива с погребално угощение, но те са поставени във фронтонното поле[3] или в други случаи за сцената е отделено място между фронтона и надписното поле.[4]

Надгробната плоча от Плевен съчетава в себе си характерните белези на плочите с погребално угощение от черноморското крайбрежие[5] (където се оформява една сцена на полулегнал мъж, държащ в десницата си венец, а отляво на стол седи жена и в ъглите прислуга в по-малък ръст) с белезите на плочите от Тракия[6], Македония[7] и Изток[8], където намираме една по-голяма свобода и разнообразие в третиране на основната тема.

Откриването на надгробната плоча в Плевен е особено интересно, защото нейното намиране в Долна Мизия е необичайно. Ние виждаме в плочата важния и съществен еле-

мент — релефа. Това показва гръцкото влияние в този надгробен паметник, което не е характерно за Долна Мизия. Плочата от Плевен, макар и единствена засега, показва, че в надгробната пластика в провинция Долна Мизия в края на II и началото на III в. се явява влияние и на гръцкия елемент.

2. През 1957 г. в м. Кайлъка, северно от хълма, на който се намират развалините на средновековна крепост[9], в равнината близо до коритото на Тученишката река е открита надгробна плоча от бял варовик, счучена на две части. Вис. 1,25 м, шир. 0,84 м и деб. 0,32 м. Тя е двуделно разчленена с надписно поле и свободен триъгълен фронтон. Последният е украсен със силно изпъкнала шестолистна розета, фланкирана от две бръшлянови листа. Горната му част е очукана (обр. 2).

Надписното поле е вдлъбнато и ограничено с рамка, вътрешните страни на която са двойно профилувани. Полето на рамката е изпълнено с релефни виещи се лозови вейки. Между тях са разположени симетрично извити нагоре листа с изключение на едно, което виси надолу, и гроздове. Долната рамка е отчупена. Задната страна е грубо обработена. Надписът е с латински букви, написан грижливо. Състои се от пет реда, вис. на буквите 0,06 — 0,075 м. За разделителен знак се употребява триъгълна точка. Той гласи:

D(is) M(anibus).
L(ucius) Val(erius)
Antigon-
us vivus
S(ibi) p(osuit). H(ic) s(itus) e(st).
Лигатури: 2 ред VA,
3 ред NT. В трети ред вместо G е писано C.

От надписа се вижда, че се касае за надгробен паметник, издигнат приживе от освободения роб Луций Валерий Антигон. Когноменът Антигон сочи лице (роб) от източногръцки произход.

Надгробната плоча от м. Кайлъка спада към областта на Ескус[10], където се работят плочи с триъгълен фронтон. Той се отличава с простата си тектоника. Тук обаче за разлика от паметниците от I в., когато растителният орнамент е сведен до минимум, върху рамката на плочата той е доста богат и третиран реалистично. Розетата е във висок релеф, при изработването ѝ е приложена сгрудна техника — указание за едно по-късно датиране.

Употребата на формулата HSE показва една по-ранна дата на плочата, но наличието на формулата DM, на глагола posuit, триименното название на лицето и стиловите особености на плочата ни дават основание да я датираме не по-късно от средата на II в.

От Плевенски окръг произхождат и следните два паметника.

3. През юли 1955 г. в м. Цонков геран, на 4 км североизточно от с. Тръстеник при оране с трактор била закачена каменна плоча. Овчари от местното ТКЗС направили изкоп на това място и открили следните находки:

Каменен блок от варовик, правоъгълен, вис. 0,90 и шир. 0,70 м. От едната му страна по средата е издълбана паралелепипедна ниша с височина 0,38 м, шир. 0,43 м и дълб. 0,25 м (обр. 3).

Надгробна плоча от шуплив варовик с архитектурно разчленена лицева повърхност, натрошена. Запазени са 14 фрагмента — от надписното поле, архитрава и фронтона.

От надписното поле е запазен левият горен ъгъл, то е грубо очукано, следи от

● *Обр. 2. Надгробна плоча от м. Кайлъка, Плевен*
Fig. 2. Plaque funéraire du lieu dit Kajlăka, Pleven

2

3

4

● *Обр. 3. Каменен блок с ниша, с. Тръстеник, Плевенски окръг. Fig. 3. Bloc de pierre avec niche du village Trăstenik, dép. de Pleven*
● *Обр. 4. Надгробна плоча от с. Тръстеник, Плевенски окръг. Fig. 4. Plaque funéraire du village Trăstenik, dép. de Pleven*

букви няма, оградено е с част от заоблена полуколонка с капител, наподобяващ коринтския. Вис. 0,19 м, шир. 0,25 м, диам. на полуколонката 0,07 м. Отделно е намерен и десният долен ъгъл на надписното поле с част от базата на другата полуколонка с постамент и две възглавнички. Вис. 0,10 м, шир. 0,27 м (обр. 4).

Както се вижда от запазените фрагменти, надписното поле е било фланкирано от две полуколонки с бази и капители, които са поддържали украсения с релефна спирала архитрав. Тази архитектурна украса се среща рядко в Долна Мизия. Подобна украса имат надгробните плочи от околността на Видин[11] от III в., с. Пейчиново, Русенски окръг, — от II в.[12] и с. Панчарево, Софийски окръг[13]. Последната има не само същото архитектурно разчленение, но и подобен сюжет на релефните изображения върху фронтона.

В надгробните плочи от Норикум и Панония[14] се срещат много по-често колони с бази и капители от стилизирани акантови листа. Те фланкират в повечето случаи надписното поле.

Над архитрава е разположен полукръгъл фронтон с двойно профилуван архиволт. Във вдлъбнатото образно поле са представени релефни изображения. Вляво — фигура на Ерос, гол, обърнат наляво, стъпил на десния си леко присвит в коляното крак, левият прав, обърнат напред. Главата и лявата ръка са отчупени. В леко присвитата си дясна ръка държи лък — двуребрен с кобилична форма. Зад дясното рамо — релефно триъгълно очертание, вероятно крило. Ерос е изобразен в момент, когато току-що е хвърлил стрелата си. Пред лъка в много нисък релеф е изобразена четирилистна детелина, нагоре в по-нисък релеф е очертана вълнообразната ѝ опашка.

Фигурата вдясно е също на Ерос, гол с тяло обърнато напред и извит надясно торс разкрачен, десният крак изпънат, левият свит в коляното. Главата е 3/4 наляво, с къдрава на едри букли коса. Сумарно са отбелязани очите, носът и устата. От дясната ръка е запазена част от рамото, тя, изглежда, е била извита нагоре и о нея Ерос е подпирал главата си. Лявата ръка, спусната надолу от лакътя, е заличена, с пръстите на тази ръка се е подпирал на неясен предмет, вероятно дърво. Зад фигурата растителни орнаменти. Горната част на образното поле липсва.

Известно е, че у римляните Ерос съответствува на Амур. Той започнал да се счита за утешител в мъка и неговата фигура се поставя в надгробната пластика.

Над фронтона, на мястото на страничните акротерии, във висок релеф свободно са

изваяни главите и предните крайници на два лъва, обърнати напред, създаващи впечатление на приклекнали фигури. Имат богати гриви, третирани на снопчета, щръкнали уши, ниски чела, очни ябълки с бадемообразен пояс около тях, широки плоски носове с отворени уста и силно издадени напред и извити надолу езици. Между лъвовете във висок релеф са изобразени два бика, обърнати гърбом един към друг, приклекнали, с допрени задни крака и вирнати опашки. Главите им са отбелязани с всички подробности — бадемообразни очи, вежди, муцуна и щръкнали уши. Левият и съответно десният крак на лъвовете са били сложени върху главите им. Сега е запазен почти изцяло левият преден крак на лъва вляво и лапата на предния десен крак на лъва вдясно.

Използуването на лъвовете като връхна украса на надгробните плочи се среща както в Италия, така и в западните провинции.[15] Може да се смята като сигурно, че този мотив е пренесен от Северна Италия още с първите легиони.[16] У нас по-късно се явява лъвът с плячка в лапите, какъвто случай виждаме в надгробната плоча от Панчарево, Софийски окръг.[17] Д. П. Димитров[18] смята, че фигурите на лъва при плочите от Мизия имат чисто декоративно значение или че тук имаме влияние на мотива борба между лъв и бик — любим при ловните сцени в оброчните релефи на тракийския конник.[19] Според F. Drexel този мотив има малоазийски произход.[20]

Над двата бика, също във висок релеф, между главите на лъвовете е моделиран орел, обърнат напред с извита надясно глава и разперени криле. Захапал е главата на змия, която е извила тялото си край лявото крило и крак на орела. Стъпил е на кръгла подставка, в която опират опашките на двата бика. Фигурата на орела е изработена много художествено (обр. 5).

В надгробните плочи в провинция Мизия орел е известен от околността на Видин[21], с. Кунино, Врачански окръг[22], и Месемврия[23].

Орел се явява често във фронтоните на надгробните плочи от Норикум и Панония[24], между които е и надгробната плоча от Грац, на която освен изобразения орел в центъра на триъгълния фронтон на мястото на стра-

5

6

● *Обр. 5. Фрагмент от надгробната плоча от с. Тръстеник, Плевенски окръг. Fig. 5. Fragment de la plaque funéraire du village Trăstenik, dép. de Pleven*
● *Обр. 6. Надгробна плоча от с. Вълчитрън, Плевенски окръг. Fig. 6. Plaque funéraire du village Vălcitrăn, dép. de Pleven*

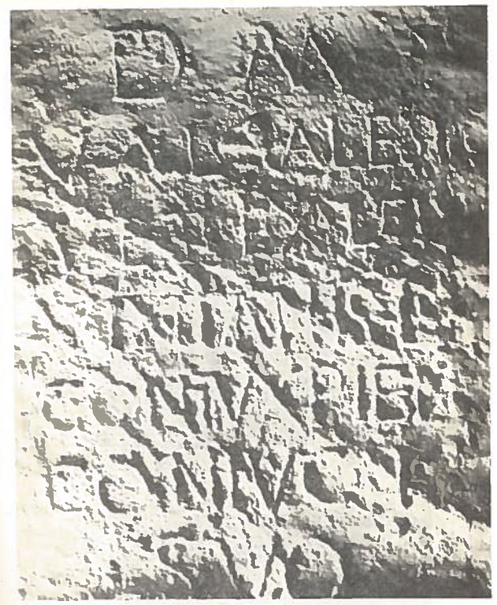

7

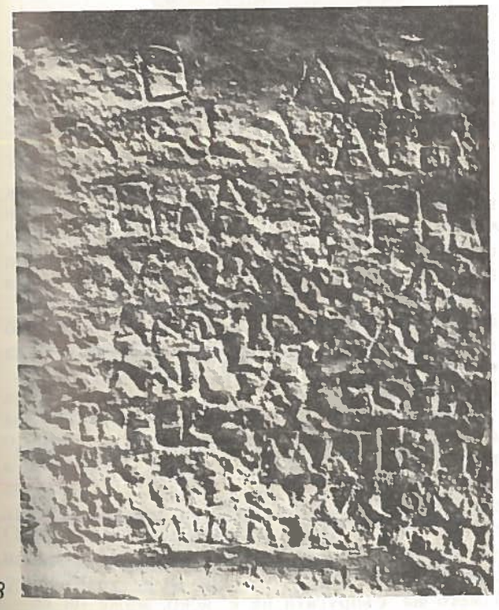

8

ничните акротерии има моделирани и два лъва с поставени предни крака върху главите на два овена. Датирана е в I в.

Култът към орела и змията също има източен произход. Към змията съществува култ като погребално божество. Тя се явява като страж на гробниците. Образът на орела в нашия паметник има вероятно символично значение като птица на смъртта, която отнася душите на мъртвите към звездите.[25]

Размери на архитрава, фронтона и релефната украса над него: вис. 0,87 м, шир. 0,60 — 0,70 м.

В релефната украса на плочата местният майстор-каменоделец е събрал заедно много елементи, които се срещат поединично в отделни паметници. И въпреки че варовикът е шуплив и неблагодарен материал, той е постигнал завидно майсторство в третиране на релефите. За съжаление надписното поле не е запазено. Вероятно плочата е завършвала долу с клин. Чрез него тя е била закрепвана права в нишата, която е служела за жлеб на каменния блок, описан в началото на изложението. Може да се предположи, че една част от този блок е била над земята и е играела ролята на цокъл. Изобщо разчленението на повърхността на плочата не е произволно. В основата му лежи идеята за една архитектурна фасада. Тя в същност представлява надгробна едикула с редуцирано трето измерение. Цокълът напомня подиума, върху който се издига фасадната стена, която приема надписа, фланкиран от две полуколонки с бази и капители, които носят архитрава и фронтона. Подобно разчленена лицева повърхност имат надгробните плочи от с. Лабец, Михайловградски окръг,[26] датирани в първата половина на II в., Пейчиново, Русенски окръг,[27] от II в. и с. Държаница, Видински окръг,[28] от II в.

Надгробната плоча от м. Цонков геран при с. Тръстеник принадлежи към групата на надгробните плочи от Рациария, макар че спада към областта на Ескус. Въз основа на тектониката на плочата и стиловите особености и най-вече въз основа на изображенията на лъва и биковете, които се срещат при

● *Обр. 7. Естампаж от първата част на надписа на надгробната плоча от с. Вълчитрън. Fig. 7. Estampage de la première partie de l'inscription sur la plaque funéraire du village Vălcitrăn*
● *Обр. 8. Естампаж от втората част на надписа на надгробната плоча от с. Вълчитрън. Fig. 8. Estampage de la deuxième partie de l'inscription sur la plaque funéraire du village Vălcitrăn*

оброчните плочки от III в., я отнасяме към втората половина на III в.

В местността, където е открита плочата, има следи от голямо римско селище.

4. Северозападно от с. Вълчитрън в м. Кайлъка през 1956 г. случайно е открита надгробна плоча от варовик с правоъгълна форма. Вис. 1,51 м, шир. 0,73 м (обр. 6).

Лицевата страна е заета от обширен надпис, ограничен с рамка, изпълнена с редуващи се релефни изображения на грозде и листа, разположени между вълнообразната линия на стъблото. Последното израства от кратероподобен съд, силно изтрит. Той се намира в средата на долната рамка. От двете страни на горната рамка стъблото завършва с по един грозд. В средата на рамката са изобразени две полупалмети. Растителният орнамент е предаден доста реалистично. Плодовете и листата са едри и изпълват цялата рамка. Релефът не е много висок и не се отличава с особено прецизна и художествена изработка. Затова е допринесъл и недоброкачественият варовик, от който е изработена плочата.

Със своята форма и украса лицевата страна на плочата спада към един от най-опростените типове надгробни паметници у нас. Това е класическият формат на плочите от северните римски провинции с големи размери. Те се явяват в цяла Северна България. Най-точен паралел на нашия паметник по формата на лицевата страна е една плоча от Ескус[29] от началото на II в. (обр. 7 и 8).

Надписът гласи:

D(is) M(anibus).
Val(erius) vale(n)s.
Vet(eranus) ex leg(ione) I I(talica)
vixit an(n)is L.
Coniux pien(tissima)
coniugi
suo.
D(is) M(anibus).
Val(erius) Valen-
tinus fili-
us V(alerii) Val(entis) vix(it)
annis XXXV,
mil(i)ta(vit) (in) leg(ione) Pri(ma),
b(ene)f(iciarius) leg(ionis), mater pie(ntissima)
posui cum coniu-
gi SMPD.... X.

Височина на буквите от 2,5 см до 6,5 см. Не личат точки или бръшлянови листа, които да означават разстоянията.[30]

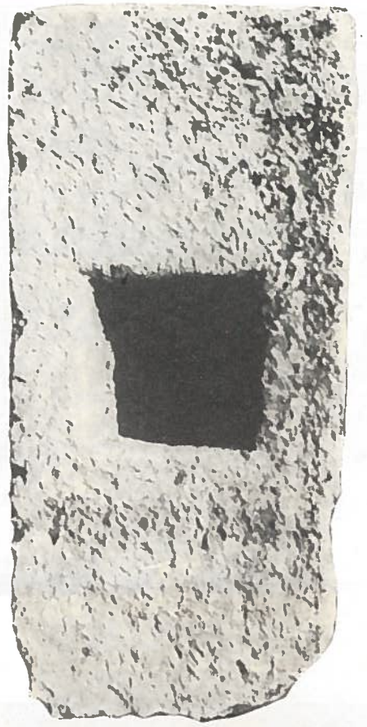

9

● *Обр. 9. Гръбна страна на надгробната плоча от с. Вълчитрън. Fig. 9. Revers de la plaque funéraire du village Vălcitrăn*

От надписа се вижда, че се касае за семейна надгробна плоча от две части. Първата част е паметник на Валерий Валенс, ветеран от I италийски легион, умрял на 50-годишна възраст. Издигнат е от неговата съпруга.

Втората част представлява паметник на неговия син Валерий Валентин, който е умрял на 35-годишна възраст, и то на действителна военна служба като бенефициарий от същия I италийски легион.

Втората част от надписа е поместена в останалото празно пространство от първия надпис. И докато първият е написан грижливо, вторият е много небрежен, особено последните редове, за които не е имало почти никакво място. Посвещението е от съпругата на Валерий Валенс и майка на Валерий Валентин, която говори в I лице (р. 15 — posui). Името на съпругата не е ясно, може би се

10

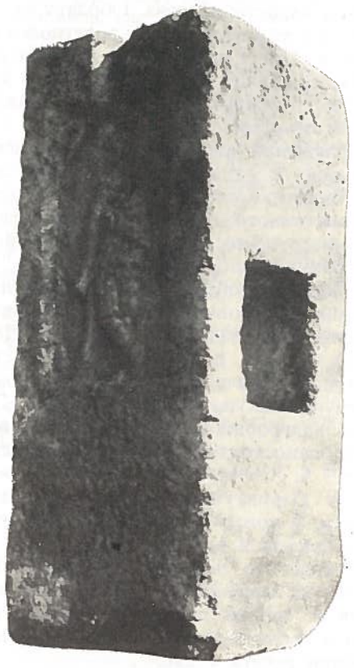

11

● *Обр. 10. Лявата тясна страна от надгробната плоча от с. Вълчитрън с изображение на Атис. Fig. 10. Le côté étroit gauche de la plaque funéraire du village Vălcitrăn avec représentation d'Atis*

● *Обр. 11. Дясната тясна страна на надгробната плоча от с. Вълчитрън с изображение на Атис. Fig. 11. Le côté étroit droit de la plaque funéraire du village Vălcitrăn avec représentation d'Atis*

касае за някакво местно име. От втората част на надписа може да се заключи още, че в този район е било разположено някакво поделение на I италийски легион, чийто лагер е бил в град Нове.

Гръбната страна на плочата е грубо обработена. Почти в средата ѝ е издълбана ниша със страни 0,30—0,40 м, дълб. 0,20 м (обр. 9).

В горната половина на страната вляво от лицевата част на плочата е разположено правоъгълно образно поле с вис. 0,60 м, шир. 0,30 м и дълб. 0,045 м. В средата на полето е представен Атис, прав насреща, стъпил на левия си крак с леко свит в коляното и прехвърлен наляво десен крак, опрян на пръсти. Облечен е в типично фригийско облекло, наметнат с хламида, закрепена на дясното рамо с кръгла аграфа. Косата е третирана като лента, на главата си носи фригийска шапка. В лявата, вдигната нагоре ръка държи pedum, чийто закривен край стига до върха на шапката, дясната ръка е спусната надолу. Останалата повърхност на страната е огладена, на места особено в левия долен ъгъл силно повредена. Ширина на страната 0,73 м (обр. 10).

В горната половина на страната, вдясно от лицевата, също е разположено правоъгълно вдлъбнато поле с размери: вис. 0,71 м, шир. 0,37 м и дълб. 0,045 м. В средата на полето е представен Атис в същото облекло, прав насреща. Главата му е повредена. Левият му крак е изпънат, десният е свит леко в коляното и прехвърлен пред левия е стъпил само на пръстите. Лявата ръка е пред гърдите, дясната е спусната край тялото. Между десния крак и дясната ръка е подпрян обърнат надолу pedum, чийто закривен връх опира в рамката. Останалата част от страната е гладка, горе над образното поле е силно повредена (обр. 11).

На публикувания тук паметник от с. Вълчитрън, както се вижда, е представен двойният Атис в обичайното за него фригийско

облекло и характерна поза. Образът на Атис принадлежи към фригийския религиозен кръг на Кибела. Той се явява почти винаги с двойник. Изображението на Атис напомня много на често срещания в надгробната пластика гений на смъртта.

Изображение на Атис у нас е засвидетелствувано в една надгробна плоча от с. Арчар, Видински окръг,[31] от III в., поместено във фронтонното поле. Двойният Атис се среща много по-често и в римските провинции Норикум, Панония и Далмация.

A. Hofman, който изследва войнишките паметници от долнодунавските провинции, публикува една надгробна плоча от Далмация,[32] на която в цокъла е изобразен двойният Атис с обичайното облекло и поза. G. Florescu публикува също от Горна Дакия няколко надгробни паметника с изображение на Атис, самостоятелен и двоен, датирани от II и III в.[33] A. Schober също публикува редица плочи от Лариакум, Карнунтум, Сирмиум и Аквинкум, в които е изобразена групата на Атис в цокъла и във фронтона.[34]

В посочените паралели двойният Атис е поместен на лицевата страна на плочите за разлика от нашия паметник, където той се намира в тесните страни, какъвто случай не е известен досега у нас.

Изображения на двойния Атис, поместен в тесните страни на надгробни плочи, са известни от Плевлье[35] и Бон,[36] датирани от I в., и от Горна Дакия.[37]

Ако се съди по досега откритите и публикувани паметници, култът на Атис, който е пренесен от римските легиони от Изток, е имал много по-широко разпространение в римските провинции Дакия, Норикум, Панония и Далмация, отколкото в провинция Долна Мизия. Големият размер на плочата и нишата на гръбната страна, която е играела ролята на жлеб за закрепване, подкрепят предположението, че надгробната плоча е била един от елементите на едно по-голямо гробно съоръжение.

За датирането на паметника важно значение има надписът. Предаването на названията с двете имена — гентилициум и когномен, а също и когномените със завършек -inus са сигурен белег за едно по-късно датиране. Употребата на формулата DM и глагола posuit също дават право да отнесем паметника в III в. В подкрепа на тази датировка са също стилът на надписа, реалистичната варваризирана декоративна украса и явяването на фигуралните орнаменти, свързани с източните божества, в случая с Атис. Култът на последния, изглежда, прониква малко по-късно у нас и не получава широко разпространение.

М. Кайлъка, където е намерена плочата, и намиращата се североизточно от нея м. Височковата воденица, разположени от двете страни на Вълчитрънската бара, са осеяни с римска керамика. Най-често се срещат фрагменти от глинени съдове със сив, червен и чер цвят. В Окръжния исторически музей в Плевен се пазят фрагменти от бронзово ойнохое, тасче и кофа, намерени също в м. Кайлъка.

[1] Й. Трифонов, История на Плевен, София, 1933, стр. 8.

[2] Д. П. Димитров, Портретът върху античните надгробни плочи от Североизточна Македония, ИАИ, XIII, 1939, стр. 18—19.

[3] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 81, обр. 45, 62, 68.

[4] Д. П. Димитров, цит. съч., табл. XXII, 80/109, табл. XXVI, 89/54, табл. XXVII, 90/66, 91/66 и табл. XXVIII, 95/85.

[5] К. Шкорпил, Антични паметници от Западното Черноморско крайбрежие, ИИА, XIII, 1940/42, стр. 32 и сл.; М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешността, ИВАД, VIII, 1951, стр. 5 и сл.; М. Мирчев, Нови епиграфски паметници от Варна и Варненско, ИВАД, X, 1956, стр. 136, обр. 123, стр. 138, обр. 5, 10, 11, стр. 139, обр. 11 а.

[6] Л. Ботушарова, Надгробна плоча от Пловдив, ГНАМП, IV, 1960, стр. 178, обр. 3.

[7] Д. П. Димитров, Портретът..., стр. 8, обр. 2, стр. 10, обр. 4, стр. 12, обр. 6, стр. 16, обр. 13, стр. 18, обр. 15.

[8] E. Pfuhl, JdI, XX, 1905, обр. 20, 24, 27 и сл.; G. Mendel, Catalogue, III, № 977 и сл.

[9] От 1960 до 1964 г. Окръжният исторически музей в Плевен под ръководството на проф. Станчо Станчев Ваклинов проведе разкопки на крепостта. Разкопана беше една от кулите, част от южната крепостна стена и голяма базилка. Крепостта води началото си от късноримската епоха — IV в. и е съществувала до VI в. По-късно от IX до XIV в. с известни преправки е използувана и от българите.

[10] Б. Филов, Антични паметници в Народния музей, ИАД, III, 1912/13, стр. 5, обр. 2; Т. Иванов, Новооткрити латински надписи от Улпия Ескус, ИАИ, XXII, 1959, стр. 122, обр. 3, стр. 124, обр. 6.

[11] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., табл. VII, 26/81.

[12] CIL, III, 12438 (Škorpil, AEM, XV, 1892, 220, № 112).

[13] Б. Филов, цит. съч., стр. 12, обр. 8.

[14] A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923, стр. 32, обр. 25, стр. 104, обр. 117, стр. 105, обр. 118, стр. 124, обр. 140.

[15] A. Schober, цит. съч., стр. 107, обр. 121, стр. 108, обр. 123, стр. 134, обр. 155.

[16] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., стр. 78.

[17] Б. Филов, цит. съч., стр. 12, обр. 8.

[18] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., стр. 77—78.

[19] G. Kazarow, Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien, № 54, 114, 247, 336.

[20] F. Drexel, Die belgisch-germanischen Pfeilergrabmäler, RM, XXXV, 1920, 50.

[21] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., табл. VII, 26/81.

[22] K. Škorpil, AEM, XV, 1892, стр. 206, № 73.

[23] G. Kazarow, ÖJh, XXV, 930, III.

[24] A. Schober, цит. съч., стр. 30, обр. 22; стр. 39, обр. 31.

[25] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., стр. 77.

[26] Пак там, табл. V, 17/26; В. Добруски, МСб, II, 1890, стр. 16; Басанович, МСб, IX, 1894, стр. 66, № 22.

[27] CIL, 12438; K. Škorpil, AEM, XV, 1892, сд. 220, № 120; Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време..., табл. XXII, 78/63.

[28] Д. П. Димитров, цит. съч., табл. V, 18/113; В. Добруски, Мсб, II, 1890, стр. 28; CIL, III, 12649.

[29] Изказвам голяма благодарност на ст. н. сътр. Иван Венедиков, доц. Велизар Велков и Златозара Гочева, които ми оказаха помощ при разчитане на надписа.

[30] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, стр. 370; В. Добруски, Мсб, XVI—XVIII, 1900, стр. 122, № 34, обр. 57; CIL, III, 7428.

[31] Б. Филов, цит. съч., стр. 7, обр. 4.

[32] A. Hofman, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien, 1905, стр. 57, обр. 37.

[33] G. Florescu, I monumenti funerali della Dacia Superior, ED, IV, 1905, стр. 107, обр. 45 в; стр. 108, обр. 46; стр. 112, обр. 53 а; стр. 114, обр. 55; стр. 115, обр. 56 в.

[34] A. Schober, цит. съч., стр. 38, обр. 30; стр. 56, обр. 56; стр. 104, обр. 117.

[35] Н. Вулич, Споменик, LXXI, 1931, стр. 122, обр. 296.

[36] F. Koepp, Die Grabdenkmäler, Germ. Rom., 1924, стр. 38, табл. XIII, обр. 1, 3.

[37] O. Floca, Monumenti romani inediti del distretto din Hunedoara, Dacia, VII, VIII, 1937-40, стр. 337—341, обр. 1; C. Daicoviciu, Monumente inedite din Dacia, Annuarul Universitatea din Cluj, 1928—32, I, стр. 112-116, обр. 1, 2.

Plaques funéraires romaines du dép. de Pleven

G. TABAKOVA-CANOVA

(Résumé)

Les plaques funéraires suivantes font l'objet de cette publication.

1. Plaque funéraire de Pleven, calcaire blanc, hauteur 0,70 m, largeur 0,80 m, épaisseur 0,40 m, carrée, le cadre à la partie supérieure horizontal. Sur le champ profond une cène funèbre est représentée. Daté de la fin du IIe s., début du IIIe s.

Dans cette plaque funéraire de Pleven on trouve tout à la fois les traits caractéristiques de cènes funèbres du littoral de la Mer Noire et de Thrace, Macédoine et d'Orient. Leur découverte en Mésie inférieure est inhabituelle et montre que les monuments funéraires de cette province de la fin du IIe et du début du IIIe s. ont subi aussi des influences d'éléments grecs.

2. Plaque funéraire de Pleven, calcaire blanc, cassée en deux, hauteur 1.25 m, largeur 0,84 m, épaisseur 0,32 m. La plaque est divisée en deux parties avec un champ à inscription et un fronton triangulaire décoré d'une rosace et de deux feuilles de lierre. Le champ du cadre est rempli avec des rameaux de vigne qui s'enroulent.

De l'inscription il apparaît qu'il s'agit d'un monument funéraire érigé de son vivant par l'esclave libéré Lucius Valerius Antigon. Le surnom Antigon indique une personne (esclave) d'origine de Grèce orientale.

Daté du milieu du IIe s.

3. Plaque funéraire du village Trăstenik, dép. de Pleven, calcaire blanc, fragmenté. Seuls 14 fragments sont conservés du champ avec l'inscription l'architrave et le fronton.

De l'ornementation en relief de la plaque on constate que le tailleur de pierres local avait réuni plusieurs éléments que l'on trouve séparément sur différents monuments.

Le champ avec l'inscription n'est pas conservé. On a trouvé séparément un bloc avec une niche en forme de parallélépipède. C'était probablement le socle. De fait le compartimentage de la surface de la plaque représentait un édicule avec la troisième dimension réduite.

Daté de la seconde moitié du IIIe s.

4. Plaque funéraire du village Văl-čitrăn, dép. de Pleven, calcaire de forme rectangulaire, hauteur 1,51 m, largeur 0,73 m. La face est occupée par une grande inscription encadrée de représentations de raisins et de feuilles en relief. Du texte apparaît que c'était une plaque funéraire de famille composée de deux parties. La première partie est un monument à la mémoire de Valerius Valens, vétéran de la Première légion italique. Erigé par son épouse, et la seconde partie pour son fils Valerius Valentin, bénéficiaire de la Première légion Italique. Dédié par sa mère et son épouse.

Sur les côtés latéraux de la plaque se trouve une représentation de l'Atis doublé. Sur le dos elle comporte une niche qui permet de supposer que c'était un élément d'un plus grand monument funéraire.

Daté du IIIe s.

Римска бронзова лампа от с. Дрен, Пернишки окръг

ВЕНЕЦИЯ ЛЮБЕНОВА

През есента на 1968 г. в сбирките на Окръжния исторически музей в Перник постъпи една бронзова еднофитилна лампа (обр. 1), намерена в землището на с. Дрен, Пернишки окръг. Тя има формата на десен крак до глезена, обут в обувка. Нейните размери са: дълж. 11 см и вис. 7 см. Отворът на маслодържателя има кръгла форма с диам. 3,5 см и се затваря с малко капаче, което е било прикачено на шарнир. Сега оста липсва. Отгоре на капачето има малка дръжка, която е улеснявала повдигането му. Лампата е била окачена на тройна верижка. За това свидетелствуват трите ушенца, две от които са разположени симетрично отдясно и отляво на отвора, а третото на гърба на ходилото.[1] Фитилникът е оформен като наклонена напред шестстенна призма със закръглен отвътре отвор с диам. 2 см.

По-особен интерес за нас представлява обувката и затова нея ще разгледаме по-подробно.

Стъпалото или по-скоро видимата част от него е третирана реалистично. Личат особеностите на крака. Пръстите са ясно очертани, а ноктите добре оформени. Пръстите са в естествено положение с изключение на палеца, който е повдигнат малко нагоре върху фитилника (обр. 2). Петата е закрита. Следователно по външен вид обувката представлява сандал, който у римляните е известен под названието Caliga (*κάλικα*).[2]

Ходилната част на сандала се състои от дебела двойна подметка (1 см), за която е закрепена лицевата част — ремъците. Фортът е образуван от вертикално поставени ремъци, които са закрепени в горната си част за два други дъговидно извити ремъка. Задната част е украсена с десетлистна палмета, която е предадена много пластично (обр. 3). От предната част на сандала излизат три тесни ремъка, които отиват към пръстите. Единият от тях обгръща палеца. Този ремък изпълнява особено важна роля, тъй като служи за връзка на предната част на подметката с форта. Фактически чрез него сандалът се задържа на стъпалото. Отпред на глезена ремъците са свързани на ключ, а свободните им краища завършват с по един брошлянов лист.

Особено старание майсторът е вложил и при изработката на ходилната част. Подметката е извънредно заострена отпред, а по края са разположени в един ред гвоздеи с върховете навън (обр. 4). Токът е маркиран чрез релефна окръжност с отбелязан центърпъпка. Предната част е заета от S-видна релефна волута, разположена между две пъпки. Между „тока" и пъпката е издраскана буквата В. Същата буква е врязана и върху вътрешната страна на капачето. Вероятно тази буква представлява инициала на собственика на лампата.

● *Обр. 1. Бронзова лампа от с. Дрен. Fig. 1. Lampe en bronze du village Dren*
● *Обр. 2. Бронзова лампа от с. Дрен. Fig. 2. Lampe en bronze du village Dren*

1

2

Художествено изработени бронзови лампи във форма на крак, обут в сандал, у нас са намерени малко. Най-близък паралел на лампата от с. Дрен е бронзовата еднофитилна лампичка, произхождаща от с. Бозвелийско (Кадъкьой), Варненски окръг (обр. 5)[3], макар че тя е по-богато украсена. Лампата от с. Бозвелийско е дълга 19 см и висока 7,5 см. Отворът на маслодържателя е капковиден (дълж. 4 см). Тази лампа има пръстеновидна дръжка, която е украсена с голям лозов лист. Капачето е на шарнир. Но и тук майсторът-бронзолеяр е решил да оформи художествено още един необходим от практическа гледна точка елемент — дръжката на капачето, като е представил скулптурната групичка — полегнал Ерос, който си играе с лебед. Самият сандал е също по-сложен. Подметката е много дебела, отдолу гладка, без украса и без гвоздеи. Състои се от четири пласта с обща деб. 1,3 см. От стъпалото остават незакрити само пръстите, които са реалистично изобразени. Фортът е образуван от сложна мрежа ремъци. Отзад е изобразена шестлистна палмета, подобна на палметата от нашия сандал. Нейните листа са къси, съобразени с дръжката на лампата. Встрани ремъците са художествено комбинирани и образуват по една двойна и една тройна волута, разделени от прави или дъговидно извити ремъци. Двата горни края на форта се събират и свързват отпред на глезена. Възелът не личи, но краищата на връзката висят ниско отпуснати от двете страни. Широк ремък опасва гърба на ходилото. Друг ремък отива между палеца и първия пръст след него. На мястото, където тези ремъци се кръстосват, сандалът е украсен с маска на сатир.

Известна разлика, макар и малка, се наблюдава при техниката на изработка на двете лампи. Така например при лампата от с. Дрен се забелязва допълнителна обработка след отливането ѝ. Следи от издраскване и заглаждане на някои части с инструмент от по-твърд метал се забелязват дори и под патината. При лампата от с. Бозвелийско няма следи от допълнителна обработка.

Бронзова лампа във форма на крак, обут в сандал, е намерена също в землището на с. Горна Липница (басейна на р. Янтра). За

● *Обр. 3. Бронзова лампа от с. Дрен, отзад. Fig. 3. Lampe en bronze du village Dren, de dos*
● *Обр. 4. Бронзова лампа от с. Дрен, ходилна част. Fig. 4. Lampe en bronze du village Dren, semelle*
● *Обр. 5. Бронзова лампа от с. Бозвелийско (Кадъкьой), Варненски окръг. Fig. 5. Lampe en bronze du village Bozvelijsko (Kadăkjoj), dép. de Varna*

3

4

5

разлика от лампата от с. Дрен и тази от с. Бозвелийско тя е по-скромно украсена. Сандалът няма сложната изработка и украса на сандалите от първите две лампи.[4]

Богати колекции от бронзови лампи, представляващи крак, обут в сандал, се пазят в сбирките на музеите в Майнц, Сен Жермен и Лондон.[5]

В литературата е застъпено мнението, че сандалите, които имат много дебела подметка с набити с върховете навън гвоздеи, са били носени от войниците и офицерите в римската армия до степен центурион включително. Затова този вид сандал е наречен римска военна обувка caliga[6] и оттам caligatus miles (обут войник) за разлика от затворената обувка, която стига до под коляното и която е известна с названието calceus.[7] Че действително сандалите с дебела подметка са били носени от войниците в римската армия, се вижда най-добре от релефите на Траяновата колона в Рим, където част от изобразените войници са обути в такива обувки.[8] Няма съмнение, че за да бъде изработена лампа във форма на сандал, каквато е нашата от с. Дрен, този вид обувка ще да е била много популярна, и то не само сред войниците, но може би и сред гражданското население по-дълъг период от време. При това положение ние не сме в състояние да дадем една точна датировка на нашата лампа, още повече че тя е случайна находка и че в селището освен римска керамика е намерена монета от Теодосий I. Аналогиите, които посочихме, са също случайни находки. И те, както и лампата от с. Дрен, произ-

● *Обр. 6. Детайл от бронзовата лампа от с. Бозвелийско. Fig. 6. Détail de la lampe en bronze du village Bozvelijsko*

хождат от селища, в които са намерени римски и късноримски предмети.

[1] Димитър Шушев, който е намерил лампата, ни съобщи за съществуването на верижка, разпаднала се при изваждането на предмета.

[2] Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, I, II, Paris, 1887, стр. 849; R. Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, II, Paris, 1920, стр. 320.

[3] Лампата се пази в Народния археологически музей в София (инв. № 930). Дължа да изкажа благодарност на ст. н. сътр. Ив. Венедиков, който ми я посочи като паралел. Вж. Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1896, стр. 68, обр. 26.

[4] С. Стефанов, Стариите по долния басейн на Янтра, София, 1956, стр. 64, обр. 67 г.

[5] Daremberg et Saglio, цит. съч., обр. 1033.

[6] Пак там, вж. Caliga.

[7] Пак там, вж. Calceus.

[8] Всеобщая история искусств, I, Москва, 1956, обр. 282 а и 283 а.

Lampe romaine en bronze du village Dren, dép. de Pernik

VENECIJA LJUBENOVA

(Résumé)

L'auteur étudie une lampe en bronze du village Dren qui se trouve dans la collection du Musée départemental d'histoire à Pernik. La lampe (fig. 1, 2) est à une mèche et en forme de pied nu, chaussé de sandale (caliga). Le talon est couvert, tandis que les doigts — découverts. La partie postérieure est ornée d'une palmette à dix pétales (fig. 3). La partie inférieure de la sandale est formée d'une double semelle épaisse à laquelle sont attachés les cordons en cuir. La semelle est artistiquement exécutée, tandis que ses bords sont garnis de clous avec les pointes à l'extérieur (fig. 4). Sur la semelle est égratignée la lettre B. La même lettre est gravée également sur le côté intérieur du petit couvercle du récipient à huile. La lampe pouvait être suspendue au moyen d'une triple chaînette.

L'auteur cite comme étant analogue à la lampe de Dren celle en bronze artistiquement réalisée du village Bozvelijsko (Kadăkjoj), dép. de Varna (fig. 5). Elle a une semelle épaisse mais sans ornement et est munie d'une anse, ornée d'une feuille de vigne. Sur le petit couvercle est représenté le groupe sculptural Eros jouant avec un cygne. Le devant de la sandale est orné d'un masque de satyre (fig. 6).

La lampe du village Dren provient d'un site dans lequel on a trouvé des matériaux de l'époque romaine et du Bas empire romain. Les lampes mentionnées comme présentant des traits analogues ne sont pas datées non plus, ce qui rend difficile la datation de la lampe de Den.

Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг

БОГДАН НИКОЛОВ

През 1965 г. при риголване на лозе в м. Несеро, 1,5 км южно от гр. Криводол, Врачански окръг, е била изровена колективна находка от 19 различни железни предмета: брадви, длета, сърпове, върхове за копия, клин, чук, трион и желязна юзда. Цялата находка бе своевременно прибрана за сбирките на Окръжния исторически музей във Враца.

В местността, където е открита находката, няма следи от селище. Железните предмети са били поставени направо в земята на дълб. 0,50 м от повърхността. По всяка вероятност те са принадлежали на собственик, който е живял в някое от близките тракийски селища. Останки от такива селища и некрополи са известни на няколко места в околностите на гр. Криводол: в м. Градището — с материали от края на ранножелязната епоха[1], в м. Тухларниците — селище от първата половина на ранножелязната епоха[2] и в квартала до жп. гара — некропол от края на ранножелязната епоха[3]. По всичко изглежда, че разкритите в м. Несеро железни предмети са били заровени при някакво бедствие, като собственикът им не е имал възможност след това да ги прибере.

Находката от Криводол е особено ценна както поради разнообразието на предметите, така и поради тяхното сравнително точно датиране. Предметите от колективната находка по форма и предназначение систематизираме, както следва:

Брадви. 1. Плоска желязна брадва от т. нар. кръстовиден тип (обр. 1 *а*). Тя има вис. 0,20 м, макс. шир. 0,065 м и деб. 0,01 м. Изработена е от ковано желязо и е покрита с дебел пласт кафява патина. Долният край на брадвата е слабо разширен и заострен, като острието приема дъговидна форма. На горната еднакво плоска част на оръдието е прикрепвана дръжка, ограничена в основата си от два малки хоризонтални израстъка, образуващи кръстовището на брадвата.

2. Плоска желязна брадва с вис. 0,205 м, макс. шир. 0,045 м и деб. 0,013 м. Формата и устройството ѝ са подобни на предшествуващата с тази разлика, че в горната си част тя е леко стеснена и острието нащърбено от употреба. Кръстовището е по-слабо изразено в сравнение с първата брадва. Покрита е с дебел пласт кафява патина (обр. 1 *б*).

3. Плоска желязна брадва от типа на горните. Тя има вис. 0,203 м, макс. шир. 0,036 м и деб. 0,013 м. Долната половина на брадвата е симетрично присвита в средата, вследствие на което от двете ѝ страни се получава по една слабо изразена дъга (обр. 1 *в*).

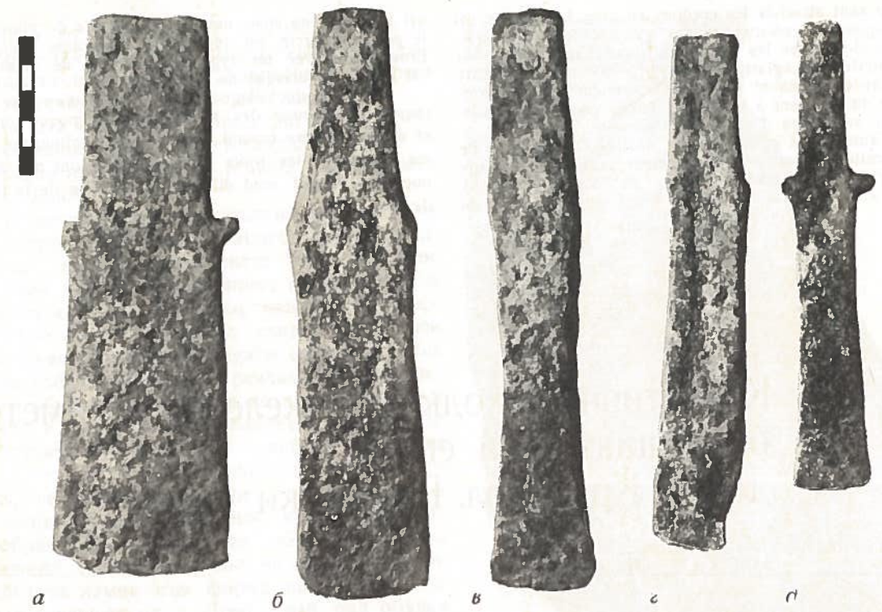

● *Обр. 1. Плоски железни кръстовидни брадви от гр. Криводол. Fig. 1. Hâches cruciformes plates en fer de la ville de Krivodol*

Горната тъпа част на брадвата, където е прикрепвана дръжка, постепенно се стеснява към върха. Кръстовището представлява едно масивно удебеление, служило за укрепване основата на дръжката.

4. Аналогична плоска желязна брадва е представена на обр. 1 *г*. Тя има вис. 0,18 м, макс. шир. 0,03 м и деб. до 0,013 м. На едната плоска страна на брадвата почти по цялата дължина има едва забележим улей, получен още при нейното изработване. Кръстовището е съвсем слабо изразено. Десният долен ъгъл от резеца на брадвата е силно изхабен вероятно при употреба още преди заравянето в земята. Силно е окислена и е покрита с дебел пласт кафява патина.

5. Най-малката плоска желязна брадва от находката е еднотипна с описаната под № 1. Има вис. 0,155 м, макс. шир. 0,035 м и деб. 0,006 м. Кръстовището е много добре изразено. Долната част е слабо разширена и много добре изострена. Леко е нащърбена от употреба още преди да бъде заровена в земята. Покрита е с дебел слой кафява патина (обр. 1 *д*).

Както се вижда от описанието, брадвите от находката при Криводол са еднотипни и близки по размери. Досега у нас беше известна само една плоска желязна кръстовидна брадва от с. Омарчево, Сливенски окръг[4], която по устройство и форма наподобява описаните от колективната находка при Криводол. Такива брадви са познати вече на обширна територия в земите на днешна Румъния[5], Югославия[6], Австрия[7], Чехия[8] и Съветския съюз[9]. Плоските кръстовидни брадви от този тип, изработени от бронз или желязо, са датирани различно — едните от средата, а другите от втората половина на ранножелязната епоха в зависимост от метала, от който са изработени, или от други предмети, заедно с които са били намерени. По всичко личи, че формата на този тип брадви има една много по-стара традиция. За техен прототип се смятат плоските каменни брадви от енеолита, а също така и рядко срещаните медни брадви от края на енеолита и началото на бронзовата епоха. Железни брадви от този тип не са познати през новожелязната епоха.

Петте железни брадви, макар и да принадлежат към типа на кръстовидните, показват няколко различни варианта.

Длета. Едното от намерените две железни длета е представено на обр. 2 *а*. То има вис. 0,146 м, макс. шир. 0,027 м и деб. 0,009 м. На пръв поглед по своята форма и устройство длетото наподобява плоските кръстовидни брадви. То е изработено също от ковано желязо. Различава се от тях по това, че тъпата страна на тялото е по-дълга, по-широка и по-масивна, като същевременно е и еднакво дебела навсякъде. На върха е силно притъпена от удари с по-твърд предмет при употреба. При работа длетото е било улавяно с ръка без допълнителна дръжка или ръкохватка, каквито са поставяни на кръстовидните брадви. Острието на длетото е почти три пъти по-късо от горната по-широка част. То е двустранно заострено и пригодено за дълбане на дърво. Покрито е с дебела кафява патина.

● *Обр. 2. Железни длета от гр. Криводол. Fig. 2. Ébauchoirs en fer de la ville de Krivodol*
● *Обр. 3. Железни сърпове от гр. Криводол. Fig. 3. Faucilles en fer de la ville de Krivodol*

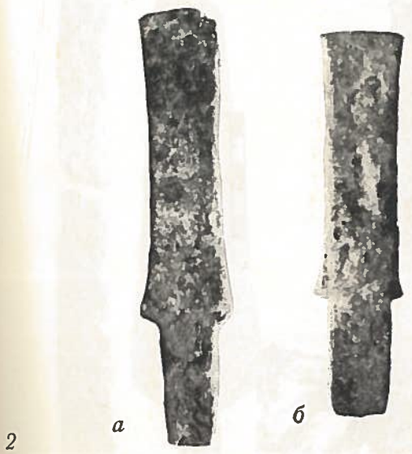

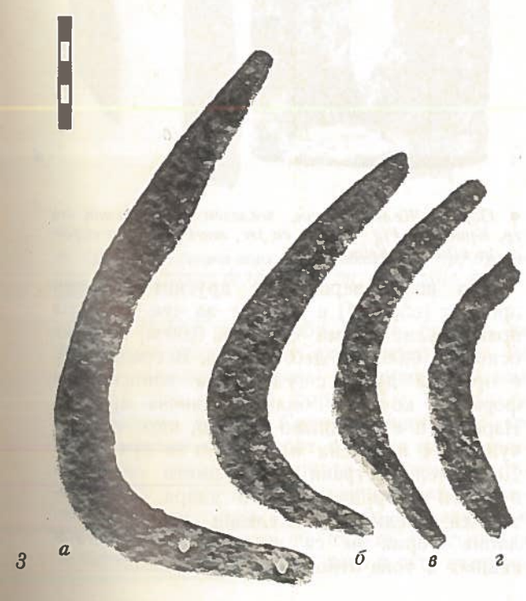

Другото желязно длето (обр. 2 *б*) има вис. 0,135 м, макс. шир. 0,03 м и деб. до 0,01 м. По форма и устройство е подобно на първото. Изработено е чрез коване, което много добре личи от неговата повърхност. Върхът на резеца е косо заострен. Дръжката е силно притъпена от употреба още преди заравянето в земята. Покрито е с дебел пласт кафява патина.

Двете железни длета от колективната находка при Криводол са единствените намерени досега у нас от този вид. Засега не са ни познати паралели от други страни.

Сърпове. Сред предметите от Криводол са разкрити и четири железни сърпа, които имат различна големина и очевидна разлика в устройството и формата си. Поради тия особености те могат да бъдат разделени на два отделни типа. Към първия тип отнасяме:

1. Железен сърп с дълж. 0,24 м и макс. шир. 0,03 м. Изработен е от ковано желязо и е покрит с тъмна кафява патина (обр. 3 *а*). Вътрешната част на сърпа е много добре изострена. В задния край сърпът прави дъговидна извивка и образува дръжката, която е изкована от общия лист. Дръжката е плоска и масивна и по дължината ѝ са пробити две кръгли дупки, служили за приковаване на дървената ръкохватка. Дръжката заема почти перпендикулярно положение по отношение на тялото на сърпа. От устройството на този сърп и най-вече от ъгъла, сключен от вътрешната му страна, може да се направи извод как е била извършвана жетвата. При работа жетварят несъмнено е захващал ръкойката стебла с едната ръка, а с другата е теглел сърпа към себе си. Поради перпендикулярното положение на дръжката спрямо острието последната се движи в посоката на дърпането. По този начин захва-

натите стебла на растението се отрязват отведнъж. Устройството на описания сърп, както и неговото тънко и гладко острие отговарят напълно на този начин на работа. Прототип на този сърп от криводолската находка са голям брой бронзови сърпове, открити у нас.[10] Железни сърпове от този тип се задържат задълго през късната античност, средновековието и дори до наши дни.

2. Железен сърп с дълж. 0,17 м и макс. шир. 0,02 м. Силно пострадал от окисляването. Покрит с дебел слой тъмнокафява патина (обр. 3 *б*). Формата и устройството му са подобни на предшествуващия с тази разлика, че върху дръжката му липсват дупки за приковаване на ръкохватка. Дръжката е перпендикулярна на тялото на сърпа и вътрешният ъгъл показва същия тип.

Към втория тип отнасяме следните сърпове:

1. Железен сърп с дълж. 0,18 м и макс. шир. 0,022 м. Част от върха е счупена след намирането му (обр. 3 *в*). Изработен е от ковано желязо. По форма този сърп се отличава от показаните по-горе. Тялото на сърпа и дръжката, изковани от общия лист, описват една равномерна дъга и образуват тъп ъгъл от вътрешната страна. Макар че е доста окислен и разяден, във вътрешната страна на острието личат следи от назъбване. Тъй като при този тип сърпове дръжката не е перпендикулярна на тялото, при работа с него острието се движи косо. Захванатите стебла се отрязват също косо като с трион, а не направо, както при работата с първия тип сърпове. Може би този втори тип сърпове има за прототип роговите сърпове със зъбци от кремък от епохата на неолита. Метални сърпове с назъбено острие и подобно устройство са запазени почти до наше време.

2. Железен сърп с дълж. 0,16 м и макс. шир. 0,021 м. След намирането върхът и част от дръжката на сърпа са отчупени (обр. 3 *г*). По начин на устройство и по форма наподобява сърпа, представен на обр. 3 *в*. Той е изработен също от ковано желязо и острието му е било назъбено, което добре личи под пласта от патина.

Желязното клинче (обр. 4 *а*) има дълж. 0,12 м. Задната част на клинчето е равномерно изтънена и има кръгло сечение. На нея вероятно е била забита дръжката. Предната част на клинчето е по-масивна, в средата има квадратно сечение и върхът е заострен. По всичко изглежда, че този предмет е служел за пробиване.

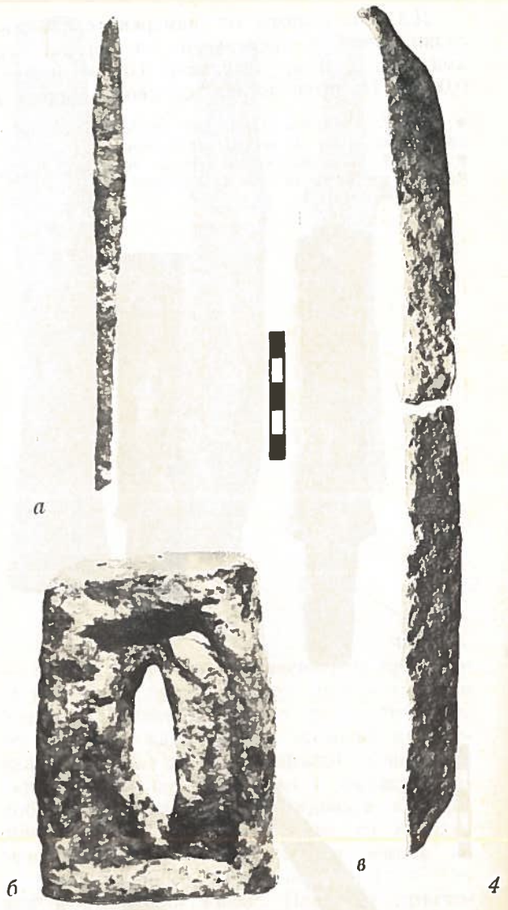

● *Обр. 4. Железен клин, железен чук и трион от гр. Криводол. Fig. 4. Coin en fer, marteau en fer et scie de la ville de Krivodol*

По всяка вероятност другият железен предмет (обр. 4 *б*) е служел за чук. Той има правоъгълна форма с дълж. 0,09 м, шир. на основата 0,06 м и деб. 0,025 м. В средата му е пробита дупка с удължена елипсовидна форма, в която е била поставяна дръжка. Изработен е от ковано желязо, като чрез изчукване е получена и дупката за дръжката. Двете челни страни на оръдието са силно подбити от продължителни удари върху потвърди предмети. Железни чукове с подобна форма не са ни известни засега и нашият в това отношение е уникален.

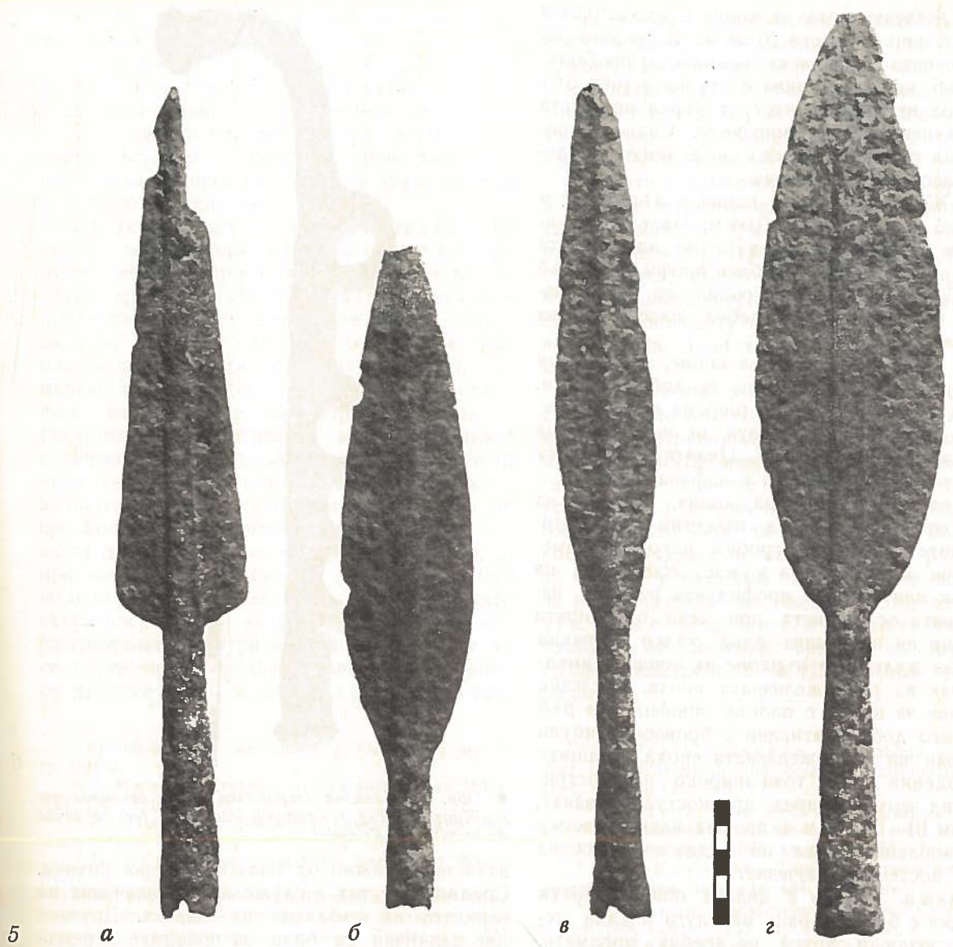

● *Обр. 5. Железни върхове за копия от гр. Криводол. Fig. 5. Pointes de lances en fer de la ville de Krivodol*

Железният трион (обр. 4 *в*) е счупен на две почти равни части след намирането на цялата находка. В това състояние той има дълж. 0,30 м и макс. шир. 0,02 м. Изработен е от ковано желязо. Силно е пострадал от окисляването и е покрит с дебел пласт тъмнокафява патина. Краищата на триона постепенно се изтъняват и завиват нагоре, където са заострени, за да бъдат забити в дръжките. Острието по цялата си дължина е назъбено, което добре личи и сега въпреки силното окисляване. Железният трион от Криводол засега е също уникален.

Върхове за копия. На обр. 5 *а* е представен железен връх за копие с дълж. 0,31 м и макс. шир. на листа 0,055 м. Изработен е от ковано желязо. Ръбът на втулката е отчупен след изравянето от земята. В задната си част листът на копието е скосен от двете страни. По средата му минава плосък профилуван ръб, който се слива с втулката. Към върха листът е отчупен от двете страни на ръба, което е станало при намирането на находката. Силно е окислен и покрит с кафява патина.

2. Железен връх за копие с дълж. 0,24 м и макс. шир. на листа 0,058 м. В средата по надлъжната ос на листа има плосък профилуван ръб, който се слива с втулката (обр. 5 *б*). Част от втулката и част от върха на листа са отчупени след намирането. Силно е пострадал от окисляването и е покрит с дебел пласт кафява патина.

3. Железен връх за копие с дълж. 0,31 м и макс. шир. на листа 0,04 м. Част от втулката е отчупена. В средата по надлъжната ос на листа минава заоблен профилуван ръб (обр. 5 *в*). Силно е пострадал от окисляването и е покрит с дебел пласт кафява патина.

4. Железният връх за копие, представен на обр. 5 *г*, е сравнително по-добре запазен. Има дълж. 0,35 м и макс. шир. на листа 0,07 м. В средата по надлъжната ос на листа има плосък профилуван ръб. Цялата повърхност на оръжието е покрита с кафява патина.

Железни върхове за копия, подобни на тези от Криводол, са известни от многобройните тракийски гробни находки, намерени на много места у нас. Наличието на плосък или заоблен профилуван ръб по надлъжната ос на листа при тези от нашата находка ни подсказва една малко по-ранна дата за железните върхове за копия, а именно края на ранножелязната епоха. Железни върхове за копия с плосък профилуван ръб са много добре датирани с бронзови фибули от края на ранножелязната епоха.[11] Нашите наблюдения върху този широко разпространен вид оръжия през древността показват, че към III—I в. пр. н. е. профилуваните плоски или заоблени ръбове по надлъжната ос на листа постепенно изчезват.

Юзда. Заедно с цялата описана дотук находка е била изорана от плуга и една желязна юзда и други по-дребни предмети, които са загубени след това от намерилите ги. Желязната юзда е била добре запазена, но поради силното окисляване на метала и невниманието от страна на присъствуващите при откриването тя скоро е била начупена на няколко части. На лице е само една от страничните скоби на юздата, което улеснява датирането на находката.

Желязната странична скоба от юзда е дълга 0,13 м. Изработена е от цилиндрична желязна пръчка с диам. на сечението 0,008 м. Двата края на скобата завършват с полусферични топчета, като единият край е дъговидно извит встрани (обр. 6). На външната страна на скобата има три халкички, изковани неподвижно от цялата желязна пръчка. Средната от тях е служела за закачване на веригата на зъбалеца на юздата. Другите две халкички са били за поводите и ремъците от оглавника на коня. Скобата е покрита с дебела кафява патина.

б

● *Обр. 6. Желязна странична скоба от юзда от гр. Криводол. Fig. 6. Crampon latéral en fer de bride de la ville de Krivodol*

Юздата от колективната находка при Криводол принадлежи към типа юзди с просто устройство, разпространени през втората половина на ранножелязната епоха върху доста обширна територия в Югоизточна Европа, Мала Азия и Египет. Отначало този тип юзди са били изработвани от бронз, а по-късно от желязо. В своето хронологическо развитие този тип юзди е претърпял различни промени, засягащи в повечето случаи зъбалеца. Към края на V и началото на IV в. пр. н. е. този вид юзда запазва в общи черти своето устройство, но отчасти се изменя формата на страничните скоби и разположените върху тях халки за окачване на ремъците от оглавника на коня и на зъбалеца. След края на IV в. пр. н. е. този тип юзда излиза от употреба при траките, като се заменя със сложната по своята направа и форма юзда на лостове със строг зъбалец. Старият тип юзда се запазва по-продължително у други народи и особено у келтите.

По устройството си страничната скоба на юздата от Криводол напомня повече юздите, изработвани от бронз, които имат от външната страна на страничната скоба по три неподвижни халки, предназначени за окачване на поводите. В това отношение най-близко сходство тя има с някои юзди, намерени в Кавказ,[12] а също така с бронзовата юзда от Гиген[13] и една бронзова юзда от Народния археологически музей — София,[14] с неизвестно местонамиране. Всички посочени юзди са датирани във втората половина на халщата. Разликата тук се състои в това, че при посочените бронзови юзди зъбалецът е излят неподвижно за страничната скоба, а при юздата от Криводол зъбалецът е бил подвижен и се е захващал за страничната скоба посредством халка. При по-внимателно разглеждане на страничната скоба може да се установи, че средната халка е по-широка от другите две и освен това металът на тази халка е повече изхабен откъм скобата. Този факт ни показва, че именно тук е стоял зъбалецът. Последният вероятно е бил верига и за двата му края е била захваната по една допълнителна халка за окачване на поводите, както това е при малко по-късните юзди от края на V и началото на IV в. пр. н. е.

Юздата от Криводол има известна прилика и с една желязна юзда от Търговище[15] с тази разлика, че при последната зъбалецът е прикрепен за страничната скоба посредством халка, която е изкована неподвижно от вътрешната страна на скобата, а двете халки за ремъците на оглавника са от външната страна. Тази юзда е датирана в V в. пр. н. е.

От краткото изложение, направено дотук, се вижда, че по своята форма и устройство юздата от Криводол се явява като едно неизвестно досега междинно звено в хронологическото развитие на юздите с просто устройство в техния преход от бронзови към железни. Ето защо тя представлява нов принос за изучаване на историческото развитие на юздата у нас. Ние приемаме, че времето на изработването на юздата може да бъде VI в. пр. н. е., откогато е и цялата колективна находка от железни оръдия на труда и оръжия, намерени в м. Несеро при гр. Криводол.

[1] Непубликувани материали в Окръжния музей, гр. Враца.

[2] В. Миков, Материали от желязната епоха, ИАИ, XXI, 1957, стр. 294, обр. 1.

[3] Б. Николов, Тракийски паметници във Врачанско, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 171, обр. 12.

[4] П. Детев, Две тракийски брадви от Южна България, Археология, 1966, кн. 3, стр. 54, обр. 1 и 2.

[5] М. Петреску-Дъмбовица, Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдаве в свете последних археологических раскопок, Dacia, n. s., IV, 1960, стр. 157, обр. $13_{4,5}$; А. Вулпе, Вопросы в связи с концом раннежелезного века в свете раскопок в Фериджале, Dacia, n. s. IV, 1960, стр. 187, обр. 5; R. Vulpe, Şantierul Arheologie Popeşti, MCA, III, 1967, стр. 239, обр. 19.

[6] М. Касари, Два нови депоа у музеу у Пожаревци, Старинар, н. с., 1960, кн. XI, стр. 193, обр. 15.

[7] Ed. Freih v. Sacken, Das grabfeld von Hallstatt in Oberöstereich und dessen Alterthumer, Wien 1868, стр. 40, табл. VII, 16.

[8] M. Dusek, Nitra, AU-Vyskum hradiska z mladsej doby Halstatskej v Smolenciach, roku 1963, Archeologicke rozhledy, 1965, кн. 4, стр. 487.

[9] Е. И. Крупнов, Древняя история северного Кавказа, Москва, 1960, стр. 434, табл. XII_8.

[10] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 99, обр. 55.

[11] Б. Николов, цит. съч., стр. 166, обр. 3.

[12] Е. И. Крупнов, цит. съч., табл. XIII и XIV.

[13] G. Severeanu, Halinos thracoscytiques, Bucureşti, II, 14, I, обр. 1; И. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, обр. 1.

[14] И. Венедиков, цит. съч., стр. 186, № 5, обр. 3.

[15] Пак там, стр. 187, № 10, обр. 6_a.

Trésor d'objets en fer de l'époque de Hallstatt près de Krivodol, dép. de Vraca

BOGDAN NIKOLOV

(Résumé)

Le trésor étudié dans le présent article et comprenant des outils de travail et des armes thraces en fer, a été mise au jour lors de labourage dans l'aire de la ville de Krivodol, dép. de Vraca. A proximité du lieu de la trouvaille on n'a pas découvert de vestiges de localité thrace des débuts de l'âge de fer. La trouvaille aurait été donc enfouie en cet endroit lors d'événements inconnus. La trouvaille comprend dix-neuf objets en fer dont cinq hâches cruciformes plates, deux ébauchoirs. quatre faucilles, quatre pointes de lances, un coin, une scie, un objet massif en fer en forme de marteau et une bride en fer. Bien que fortuitement découverte, la trouvaille est d'une grande importance. Elle nous fournit une grande diversité d'outils de travail et d'armes en fer et éclaire un aspect peu étudié de l'économie et de la vie des tribus thraces de cette région au milieu du premier millénaire av. n. è. Les hâches cruciformes plates en fer (fig. 1) qui sont d'une grande diversité et les deux ébauchoirs uniques en leur genre présentent un intérêt particulier.

Par leur structure les faucilles se divisent en deux types (fig. 3).

La bride en fer appartient au type de bride de structure simple (fig. 6), qu'on rencontre en Europe du sud-est pendant la seconde moitié de l'époque de Hallstatt. La bride de Krivodol représente un chaînon intermédiaire dans le développement chronologique de ce type de brides et leur passage de brides en bronze aux brides en fer. Elle est pour le moment unique en Bulgarie. Sous ce rapport la bride de Krivodol représente en outre un nouvel apport dans l'étude du développement historique de la bride en Bulgarie. Toute la trouvaille ainsi que la bride de Krivodol datent du VIe s. av. n. è.

Палеолитни находки в пещерата Пешкето при с. Лиляче, Врачански окръг

НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ

Южните райони на Врачанското землище, особено в онази част, която граничи с долината на р. Искър, съвременният релеф е необичайно богат с понори, пропасти, пещери, скални навеси и други карстови форми, които винаги са привличали вниманието на човека. Пещерите, в които е имало благоприятни условия за живот, са били заселвани още през палеолита. Такива са Пещ до Старо село,[1] Самуилица I и II до с. Кунино,[2] Темната дупка при с. Карлуково,[3] Ловешки окръг, и Пешкето при с. Лиляче. Тук ще се спрем по-подробно на находките от пещерата Пешкето при с. Лиляче, която в същност е четвъртото по ред палеолитно находище във Врачански окръг.

Изучаването на пещерата представлява интерес поради следните обстоятелства: 1) с нея като че ли приключва най-северната гънка на карста, докъдето очевидно се е простирала пещерната палеолитна култура и 2) находките от нея разкриват едно кратковременно епипалеолитно жилище. Такива жилища засега у нас са малко познати. Те са важни обаче, защото ни дават възможност да се уяснят редица актуални проблеми, свързани с хронологията и периодизацията на най-късните етапи от развитието на българския палеолит.

Районът около с. Лиляче е богат и с по-късни паметници на културата, датиращи от различни исторически епохи. Непосредствено до Пешкето в м. Кадин вир има останки от голямо тракийско светилище,[4] засега единственото у нас, в което са открити материали от предримската и римската епоха. Югозападно от селото се намира тракийски могилен некропол. Отделни надгробни могили има и на други места в землището на селото. При Божия мост на левия висок бряг над долината на реката личат останки от добре запазена крепост, датиращи към II—IV в. Животът в тази приказна долина не стихвал и през българското средновековие, откогато датира днешното село, в центъра на което има обилен карстов извор, благоприятствуващ за непрекъснатото обитаване на това място. Тъкмо поради това се наложи едновременно с проучването на Пешкето да се направи по-системно изследване на този слабо проучен район. Пред нас бе поставена задачата не само да се изяснят особеностите в бита и културата на първите обитатели, но и разработката на много въпроси, свързани с геологическите и геоморфологическите промени, настъпили през плайстоценовата епоха.

Пещерата Пешкето е разположена в източните покрайнини на селото, почти в средата на дълбока карстова долина, през която протича р. Барата. Нейният малък вход има сводеста форма и лежи на нивото на заливната тераса в основата на десния скалист бряг. Когато паднат по-големи валежи, водата от пороищата изпълва коритото на реката и достига до входа на пещерата. За да се избегне движението пълзешком, влизането обикновено става откъм платото по откосите на скалата, образувани от пропадането на тънката кора на тавана.

Подът на входа е изпълнен със скални късове, но след 10 м пещерата се разширява в просторна удължена зала. През отворите в нея дневната светлина прониква свободно. Със своите разклонения пещерата представлява сложен с разнообразни подземия лабиринт, дълъг повече от 1,5 км.

От главния ход, преди да се стигне дълбокото подземие, на дясно се отделя странична зала с широко, удължено и добре огрято преддверие с висока скална площадка и три различни отвора (обр. 1).

Първият или главен отвор има наклонен под, по който става изкачването към площадката. Посредством една дъговидна извивка в началото е оформена малка ниша (шир. 4—5 м и вис. до 5 м), входът на която е прегражден с около 1,5 м висок каменен зид за затваряне и пладнуване на добитъка.

1

● *Обр. 1. Изглед от централната зала с преддверието в пещерата Пешкето. Fig. 1. Vue de la salle centrale et de l'entrée dans la grotte Peškето*

Вторият, дълъг 2,80 м отвор е елипсовидно прояден в дясната стена на скалната преграда. Най-голям по размери е третият отвор, разположен на южната страна. Надолу той граничи с почти отвесната скала при ширина 7,60 м. Към тавана се открива доста широко и закръглено отверстие, като на лявата стена има удобна и лесно проходима пътечка за изкачването към платото над пещерата.

Цялата площадка с дълж. 30 м и шир. около 8 м при вис. средно 5 м е изпълнена с блокаж, а в най-горната част се появява скалният под. Преди да се стигне третият отвор, се отделя 19 м дълга странична галерия със сводест вход (шир. 6,20 м и вис. 2 м). Навътре тя става по-ниска и завършва с малко разширено помещение, на което подът е изпълнен с тор от пладнуване на дребен добитък.

През 1968 г. непосредствено до нишата намерихме в силно калцинираната и прилепена до стената глина две кремъчни пластинки. Тази находка засили убеждението, че тук може да се очакват по-голям брой палеолитни находки. Това е естествено, като се има пред вид, че тази част на пещерата е добре огрята от слънцето и предпазена от студените северни ветрове, а пластовете са напълно запазени. За да се ориентираме върху характера на културните напластявания, наложи се през 1969 г. да направим сондажи под ръководството на Археологическия институт и музей при БАН съвместно с Окръжния исторически музей, гр. Враца. Разкопките започнахме със средства от ОИМ, Враца. Проучването продължи близо три седмици без прекъсване. Разкопките се съсредоточиха около главния ход на преддверието на залата, където беше естествено да се очакват най-много находки, тъй като там е протекъл животът на човека.

Първия сондаж с размери 3×1,5 м направихме на лявата страна в нишата (обр. 1 А). В него се намериха няколко кремъчни пластинки, нуклеовиден къс и разчупени кости от плайстоценова бозайна фауна.

Вторият и третият сондажен изкоп обхванаха пространство от по 6 кв. м площ пред входа на галерията, на разстояние 1 м от третия сондаж, ограничен на лявата страна в началото на галерията (обр. 1 Б, В). Те имат размери 4×1,5 м и 3×2 м. Профилът на пластовете при последните два сондажа не е така ясно изразен. На това място е натрупан ръбест еднообразен варовит чакъл, паднал от тавана.

В профила (обр. 2) са очертани характерните особености на климатичните промени, дали отражение върху състава на наслагите, както следва.

1. Най-долу непосредствено върху пода лежи речен чакъл с размери на зърната 2—3 см. Над него е натрупан по-едрозърнест пясък с обща деб. на пласта 25 см (обр. 2 А).

2. Пласт от хумус с рязка горна граница. Деб. 35 см (обр. 2 В).

● *Обр. 2. Профил на пластовете в нишата. Fig. 2. Profil des couches dans la niche*

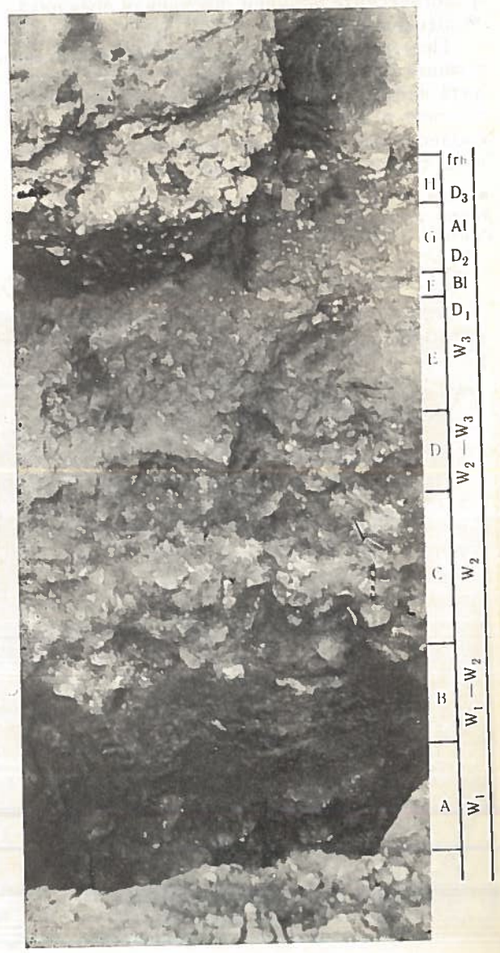

2

3. Жълтеникава глина, примесена с варовит чакъл, паднал от тавана. Деб. на пласта 45 см (обр. 2 С).

4. Тъмна глина, богата с хумусни вещества. В нея се срещат рядко ръбести варовити късове, паднали от тавана. Дебелината на пласта се увеличава нагоре и достига до 30 см. На западната страна обаче достига до 25 см (обр. 2 D).

5. Чакълест пласт от ръбести варовити късове, размесени с жълтеникава глина. Деб. 48 см (обр. 2 Е).

6. Червеникав хоризонт без примес от варовит чакъл. Деб. 5 см (обр. 2 F).

7. Пласт от кафява глина, на места примесена с по-едри варовити чакъли, паднали от тавана. Деб. 18 см (обр. 2 G).

8. Чакълест пласт със слаба спойка от жълтеникава глина, която покрай стената е силно калцинирана. Културни останки от палеолита. Деб. 15 см (обр. 2 Н).

В профила на пластовете червеникавият хоризонт и кафявата глина, дадени под № 6 и № 7, съответствуват на двете хумусни прослойки, разкрити при втория сондажен изкоп. Следователно механичният състав на наслагите в Пешкето разкрива картина на последователно редуващите се отложения през вюрмското заледяване, каквито ледникови и междуледникови фази се наблюдават по терасите, където климатическите изменения през късния плайстоцен са характерно явление за нашите земи.

Изглежда, че в началото на вюрма (W_1) водата на р. Барата е достигала до нивото на скалната площадка, гдето е оставила наноси от чакъл и пясък. В сравнение с чакълите на най-високата и най-стара тераса върху платото и в м. Креща тук те са по-дребни по размери и могат да се отнесат към първата фаза на вюрма или към рисвюрмския интерстадиал (R—W_1). Преди това по-голямата част от наслагите са били измити и отнесени в коритото на реката.

През този период и неговите фази на развитие е станало образуването на троен комплекс от два хумусни пласта и лежащия между тях блокаж, който определя двата вюрмски интерстадиала (W_1—W_2, W_2—W_3) и втория глациал на вюрма (W_2). Над тях, както отбелязахме, образуваният през третия глациал (W_3) чакълест пласт от по-дребни ръбести варовити късове е разделен от по-интензивното колебание на климата на три части с две хумусни прослойки (Белинг и Алерьод) вследствие на настъпилото затопляне, както това най-общо се наблюдава в Самуилица II,[5] а отчасти в Самуилица I и Темната дупка,[6] обаче най-горните хоризонти в преддверието са изгребани заедно с тора за торене на зеленчуковите градини.

Чрез стратиграфски датираните пластове в пещерата Пешкето може да се придвижи разрешаването на много неясни и спорни въпроси, засягащи следледниковото време, когато започва да намалява натрупването на блокаж.

При сондажните разкопки се откриха малко културни останки. Намериха се около 20 кремъчни остриета, няколко нуклеовидни късове, отломъци, разчупени кости от бозайна фауна, пръснати в най-горния палеолитен пласт. Разкопките показаха, че пещерата не е била обитавана през неолита и по-късните епохи.

Кремъчният материал е различен по своя състав и обработка. Той има предимно белезникав и по-рядко сив, гълъбовосив и восъчен цвят. Срещат се отломъци и готови оръдия, които са твърде разнообразни по състава на материала. Кремъкът за повечето различно оформени остриета е събиран от чакълестата тераса и от кремъчните конкреции, които се срещат рядко в скалите, гдето е издълбана пещерата.

По форма и предназначение оръдията трудно могат да се систематизират в определени групи по типове. Заради това ние ще се ограничим само в описанието на по-добре обработените кремъчни остриета.

Нуклеуси. Типични нуклеуси, които да се използуват при датиране на целия кремъчен комплекс, не бяха открити. Нуклеовидните късове също трудно могат да се причислят към една ясно обособена категория. Повечето от нуклеовидните късове имат на пръв поглед незначителни размери. Това се дължи до голяма степен на липсата на доброкачествен кремък, който позволява да се създаде по-богат материал при високата за времето си техника на обработката. Изобщо оръдията имат микролитичен характер, каквито белези притежават повечето кремъчни остриета през късните етапи в развитието на палеолита.

Най-характерните образци от единичните нуклеовидни късове не изменят облика на обработката и използуването на кремъка; по форма приличат на коничните нуклеуси с подправена площадка. От тях са отцепвани предимно надлъжни, а в редки случаи напречни тесни или по-широки, но къси и

тънки пластинки, характерни за техниката през мадленската епоха. Такъв нуклеовиден къс (обр. 3 *а*) има запазена на гръбната страна силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция. На лицевата страна, както се вижда от негативните плоскости, които са също доказателство за достигнатите успехи в обработката на кремъка, са отцепвани сравнително по-широки пластинки. Вис. 5,4 см, шир. 5,2 см и деб. 1,8 см.

По форма те показват поразително сходство с добре известните нуклеуси и нуклеовидни късове от най-горните хоризонти в пещерните къснопалеолитни находища (Пещ,[7] Самуилица I и II,[8] Темната дупка[9] и пр.), а също така и в епипалеолитните находища при с. Муселиево,[10] Плевенски окръг, където тази техника и тези типове се срещат твърде често сред кремъчния материал.

Особен интерес представляват допълнително обработените нуклеовидни късове със слабо разширено в единия край острие. Изглежда, че те са били използувани за нуклеовидни оръдия. В пещерата Пешкето нуклеовидните оръдия имат случаен характер. Направени са от по-твърд сив или тъмносив кремък, покрит с тъмна патина. Единият от тях (обр. 3 *г*) има отцепени малки и тесни пластинки с цел острието да бъде изтънено и пригодено за обработка на кост или дърво. Противоположната страна е с триъгълно напречно сечение. Вис. 3,4 см, шир. 3,4 см и деб. при основата 2,1 см.

Другият нуклеовиден къс (обр. 4 *б*) е сравнително по-удължен в единия край. Има сивопепеляв цвят, покрит с тъмна патина. На десния надлъжен ръб откъм лицевата страна върху острието е нанесен ретуш, а на места личат драски — явни следи от употреба. Вис. 3,4 см, шир. при основата 3,3 см и деб. 1,7 см.

Нуклеовидните кремъчни оръдия, както и тези с дисковидна форма от Муселиевското палеолитно находище,[11] Пещ,[12] Самуилица II[13] и другаде, изработени от малки, къси кремъчни късове с права или ладиевидна форма на острието, са играли важна роля при обработката на кости, дърво и други по-твърди материали, използувани за направа на най-различни предмети. На много места през мадленската епоха из Източна Европа[14] тези кремъчни оръдия са били прикрепвани към дръжка, както показват някои кремъчни остриета при Побитите камъни, северно от с. Белослав,[15] Варненски окръг.

Ножове и ножовидни остриета. По-правилни геометрични очертания имат

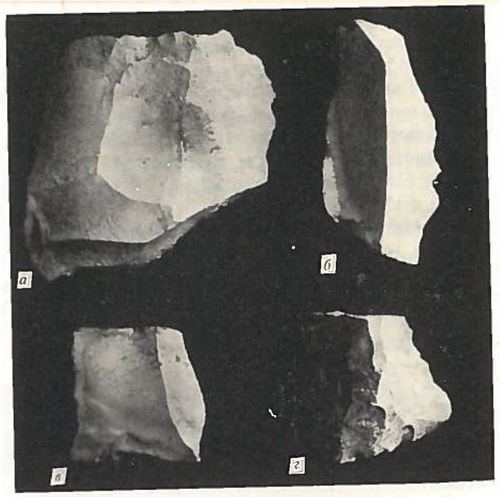

3

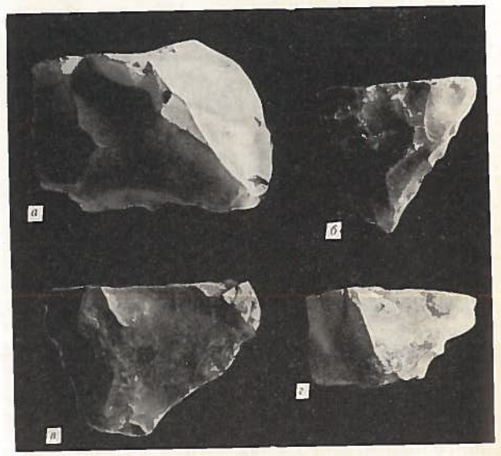

4

● *Обр. 3. Кремъчни оръдия от пещерата Пешкето. Сондаж А: а) нуклеовиден къс; б, в) ножовидни остриета; г) нуклеовидно острие. Fig. 3. Outils en silex de la grotte Pešketo. Sondage A: a) fragment nucléoforme; б, в) pointes en forme de lames de couteau; г) pointe nucléoforme*

● *Обр. 4. Кремъчни оръдия от пещерата Пешкето. Сондаж Б: а) нуклеовиден къс; б) нуклеовидно острие; в, г) кремъчни остриета. Fig. 4. Outils en silex de la grotte Pešketo. Sondage Б: a) fragment nucléoforme; б) pointe nucléoforme; в, г) pointes en silex*

кремъчните пластинки с трапецовидно или триъгълно напречно сечение. Те имат малък, силно притъпен булбус и стеснена основа, косо наклонена към коремната страна на пластинката. Булбусът заема почти половината от коремната страна на една от кремъчните пластинки (обр. 3 *б*). Тя е от белезникав кремък с дъговидно извит надлъжен ръб, ретуширан откъм лицевата страна на пластинката, използувана за рязане. Дълж. 5,4 см, шир. 2,8 см и деб. 1,4 см.

По-голям брой кремъчни пластинки са без допълнителна обработка. Тяхното напречно сечение е трапецовидно, с малък притъпен булбус и основа, силно наклонена спрямо коремната равна страна. Такава е кремъчната пластинка на обр. 3 *в*. Дълж. 3,4 см, шир. 3,3 см и деб. 0,8 см.

Подобен кремъчен отломък е представен на обр. 5 *г*. Той има белезникав цвят, триъгълно напречно сечение на пластинката с неправилни очертания и силно надебелена основа. Дълж. 2,8 см, шир. 2,7 см и деб. 1,1 см.

Малко по-удължена е кремъчната пластинка на обр. 5 *д*. Има малък притъпен булбус, косо наклонена основа и тъмножълтеникава патина. Дълж. 4,2 см, шир. 2,1 см и деб. 0,7 см.

Наред с тънките се срещат по-широки и удължени пластинки (обр. 5 *в*, *е*). Първата

● *Обр. 5. Кремъчни оръдия от пещерата Пешкето. Сондаж В: а, б, г) пластинки; в, е) стъргалки; д) ножовидно острие. Fig. 5. Outils en silex de la grotte Pešketo. Sondage B: a, б, г) lamelles; в, е) grattoirs; д) pointe en forme de couteau*

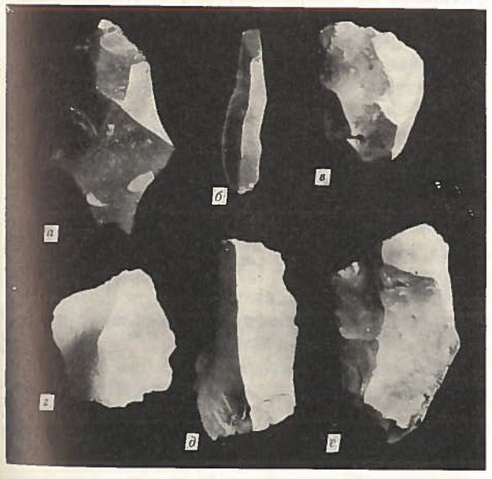

5

от тях има полукръгла форма, с грубо очукана гръбна страна. На левия надлъжен ръб допълнително е нанесен ретуш откъм лицевата страна на пластинката. Вис. 2,3 см, шир. 3,1 см и деб. 0,8 см.

Втората кремъчна пластинка, също счупена в горния край, е с ретуш върху левия надлъжен ръб. Острието е пригодено за заглаждане на дървени или костени предмети. Има закръглена и доста стеснена основа. Гръбната страна е без вторична обработка. Дълж. 4,7 см, шир. 2,7 см и деб. 1,5 см.

Аналогични, по-малки по размери са кремъчните стъргалки с право или слабо изпъкнало острие от Самуилица II[16]. Те напомнят мустерските типове доста надебелени кремъчни стъргалки от Деветашката пещера[17] и другаде. Някои от този тип стъргалки са направени от по-тънки кремъчни отломъци или пластинки, като острието е на късата страна и е ретуширано откъм лицевата, а коремната плоскост е равна (обр. 4 *в*, *г*). Направени са от доста широки и надебелени пластинки, счупени в горния край. Първото от тях има сивожълъбов цвят, покрит с тъмна патина. Ретушът, с който е оформено острието, се откроява на лицевата страна на пластинката. На силно стеснената основа, косо наклонена към коремната страна, има малък притъпен булбус. По форма прилича на асиметричните кремъчни остриета. В това състояние тя има следните размери: дълж. 3 см, шир. 4,2 см и деб. 1 см.

Втората пластинка, доста надебелена, е от сивопепеляв зонално устроен на цвят кремък (обр. 4 *г*). Горната ѝ част е счупена, а долната — грубо очукана и закръглена, пригодена за по-удобно улавяне при работа. Вис. 2 см, шир. 3,5 см и деб. 1,3 см.

По-еднообразни са кремъчните пластинки без допълнителна обработка, но със съвсем малки следи от употреба. Те имат микролитичен характер, който напълно съответствува и на размерите на оръдията. Намерени са две. Едната (обр. 5 *б*) има трапецовидно напречно сечение. Формата е определена от първоначално отцепената от нуклеуса пластинка. Има сив, полупрозрачен цвят и равна коремна страна. Дълж. 3,5 см, шир. 0,8 см и деб. 0,3 см.

Другите пластинки от кремък с полупрозрачен пепеляв цвят с неправилно трапецовидно напречно сечение са фрагментирани, но спадат към групата на микропластинките, които вероятно почти не са били използувани. Те приличат на микропластин-

ките от пещерите Пещ,[18] Самуилица II[19], Деветашката пещера,[20] Табашката пещера[21] и пр.

Най-големите кремъчни пластинки, както и нуклеусите, от които са били отцепвани, достигат 5 см. На обр. 5 *а* е представена доста широка, също неправилна корубеста пластинка с восъчен полупрозрачен цвят без следи от допълнителна обработка. Дълж. 4,6 см, шир. 2,8 см и деб. 0,5 см.

Подобни кремъчни пластинки се срещат в най-горните пластове на редица пещерни и палеолитни находища върху терасите, където определящи форми за датиране на къснопалеолитната техника са микропластинките с полупрозрачен восъчен, сив, черен цвят. Те са били предпочитани заради твърдостта на кремъка, по-рядко срещан в близко съседство със самите палеолитни находища. Тъкмо заради това тук са по-редки и са разпространени сред кремъчния материал в по-ограничено количество.

При разкопките бяха направени внимателни наблюдения върху платото над пещерата и край чакълестата тераса в м. Креща, особено в дясната страна на пътя, който води за съседното с. Чирен. Бяха намерени различни по форма кремъчни отломъци, ретуширани по едната къса страна и по-рядко по надлъжните ръбове. Повечето от кремъчните остриета, намерени тук, са малки по размери, наподобяват единичните кремъчни стъргалки и остриета тип „бюске", известни от къснопалеолитните (ориняшки) находища из Европа.[22] Въз основа на технологическите белези те могат да се разделят на групи, които най-общо повтарят и доразвиват типовете в пещерата Пешкето.

Две кремъчни остриета (обр. 6 *а, б*) имат почти еднакви размери и приличат на единичните стъргалки с човковидна форма, които са по-широко разпространени между кремъчните остриета от мадленската епоха. Противоположната или тъпа страна обаче е грубо очукана и пригодена за по-удобно улавяне при употреба. Някои от тях, както изглежда, са били прикрепвани към дръжка. Имат тъмнокафява и жълтеникава патина. Дълж. 3,1—3,2 см, шир. 3,1—2,6 см и деб. средно 1 см.

Останалите кремъчни отломъци и готови оръдия са ретуширани върху надлъжните ръбове от едната лицева или коремна страна (обр. 6 *в, г*). На места върху ръбовете има следи от нащърбявания, използувани при заглаждане на дървени или костени предмети,

6

● *Обр. 6. Кремъчни оръдия от м. Креща : а, б) острието тип „бюске" ; в, г) стъргалки. Fig. 6. Outils en silex du lieu dit Krešta : а, б) pointes type „busqué" ; в, г) grattoirs*

които са характерни за т. нар. мадленска култура.

Някои от по-правилните отломъци се приближават до микропластинките. По форма и размери тези кремъчни остриета, които показват поразително сходство с микролитичните типове, твърде много приличат на посочените от пещерата Пешкето с тази разлика, че в м. Креща не бяха намерени типични нуклеовидни късове, използувани за тяхната изработка, за да може да се определи мястото на находището край осеяната с понори карстова долина.

Освен тези места очевидно тогавашният човек е предпочитал светлото и топло преддверие на Пешкето. Използувани са били навярно и по-малки скални ниши в Жабокрек, Мечата дупка, Земна пещ, Божия мост и др., които се намират наблизо.

Районът около с. Лиляче е бил богат и с извори, които бликат в Понора, Тиганчето, Божия мост, от пещерата Речка и други по-малки поточета в Каров дол, Кошевски дол, Хайдушки дол и пр.

При захлаждането на климата в края на вюрма и в следледниково време в Пешкето, а също така и в редица по-плитки топли навеси, като Табашката пещера,[23] Очилата при с. Ъглен,[24] Парника при с. Бежаново,[25] Моровица при с. Гложене,[26] Ловешки окръг, се създават еднослойни палеолитни находища или се препокриват старите находки като в Самуилица I и II, Темната дупка и пр. Тогава е бил подбиран и по-доброкачествен полупрозрачен кремък, който е бил по-твърд и пригоден за направа на по-фини миниатюрни оръдия. Наред с обикновените кремъчни пластинки се появяват по-тесни и удължени кремъчни остриета, използувани за обработката на кост, дърво и други по-твърди материали.

Както на други места из Европа,[27] така и у нас промяната на климата не е причинила съществени изменения на бита и културата, което се вижда от еднообразния характер на кремъчните оръдия в Пешкето и по платото в м. Креща. Културните останки тук имат незначителна дебелина (до 20 см).

Възрастта на палеолитните находки в пещерата се определя сравнително по-добре от стратиграфското положение на най-горния културен пласт. Засега ние не разполагаме с по-богат материал, който може да се използува за сравнение с тоя от епипалеолитните находища при с. Муселиево, където обаче проучването се намира още в своето начало. Във всеки случай, ако се съди по състава на наслагите, находките от пещерата дават възможност да се изясни съществуването на т. нар. епипалеолитна култура по нашите земи. Те ще позволят да се постави и най-горната граница на палеолита, когато е прекъснал животът заедно с натрупването на скален материал в Пешкето.[28] Въз основа само на геологическите данни сега е трудно да се каже през кои мадленски етапи е била обитавана пещерата. Все пак профилът на пластовете разкрива, че последното заселване е било по-продължително. То се дължи на периодичното колебание на климата, особено през влажните и дъждовни сезони, когато тук човекът намира убежище и подслон, за да следи дивеча, идващ на водопой край реката и за обилна паша по карстовите полета около гъстата дъбова (горунова) гора в м. Креща.

По такъв начин може да се попълни още една празнина в проучването на мадленската култура, съществуването на която ние установяваме и на редица други места върху терасите и хълмовете непосредствено до коритото на по-големите реки и техните притоци. Такива находки се откриха за пръв път при с. Муселиево, а напоследък и при с. Евлогиево[29] (бивше Слатина), Плевенски окръг, които отстоят само на около 10 км от р. Дунав.

Разкопките в Пешкето и по близките тераси до с. Лиляче спомагат не само да се събере по-богат и разнообразен материал, необходим за характеристиката на тази най-млада епоха в развитието на българския палеолит, но и да се разшири нашата представа за границите на неговото разселване при създаване на напълно самостоятелни епипалеолитни находища. В същност засега това е главният проблем в историята на първобитното общество в края на палеолита, преди създаването на културата през мезолита и неолитната епоха, засвидетелствувана на няколко места в района на Врачанското землище.[30]

[1] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 1—40.

[2] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 50.

[3] Р. Попов, Темната дупка, София, 1931.

[4] И. Венедиков, Светилището при с. Лиляче, ИАИ, XVIII, 1954, стр. 195 и сл.

[5] Н. Джамбазов, Новые данные о стратиграфии палеолита в Болгарии. В: Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы, Москва, 1965, стр. 50—56.

[6] Р. Попов, Темната дупка, обр. 15.

[7] Н. Джамбазов, Пещерата..., стр. 17, обр. 10 а.

[8] Н. Джамбазов, Проучване на палеолитната и мезолитната култура в България, Археология, 1964, кн. 3, обр. 2 а.

[9] Непубликувани материали от Археологическия музей, София. Разкопки 1924 и 1926 г.

[10] Непубликувани материали от Археологическия музей, София. Вж. Н. Джамбазов, Мадленски палеолитни находки при с. Муселиево, Плевенски окръг, ИАИ, XXXIII, 1971 (под печат).

[11] Н. Джамбазов, Мадленски палеолитни находки.

[12] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ..., обр. 6 ж.

[13] Н. Джамбазов, Проучване на палеолитната култура..., стр. 69, обр. 2 г, обр. 2 к.

[14] П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, стр. 456 и сл.

[15] Н. Джамбазов и А. Маргос, Към въпроса за проучване на палеолитната култура в района на Побитите камъни (Дикилиташ), ИАИ, XXI, 1960, обр. 8_3.

[16] Н. Джамбазов, Проучване на палеолитната и мезолитната култура..., обр. 2_3.

[17] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, обр. 13.

[18] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ..., обр. 10 в—ж.

[19] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II..., Непубликувани материали от Археологическия музей, София.

[20] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера. . ., обр. 28 а—е.

[21] Н. Джамбазов, Ловешките пещери, ИАИ, XXVI, 1963, обр. 21 б—г.

[22] П. П. Ефименко, цит. съч., обр. 136; Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш Аир I, МИА СССР. 91, 1960, табл. 1; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА СССР, 40, 1953, стр. 97.

[23] Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 216 и сл.

[24] Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Вит, Археология, 1960, кн. 1, стр. 39. обр. 42.

[25] Н. Джамбазов, Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко, Археология, 1960, кн. 4, стр. 54, обр. 4.

[26] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Моровица през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, обр. 5[5].

[27] П. П. Ефименко, цит. съч.

[28] Ф. Цейнер, Плайстоцен, 1963, стр. 130 и сл.

[29] Непубликувани материали от Археологическия музей, София.

[30] Б. Николов, Праисторически селища във Врачанско, Археология, 1962, кн. 4, стр. 69—71.

Trouvailles paléolithiques dans la grotte Peškето près du village Liljače, dép. de Vraca

NIKOLAJ DŽAMBAZOV

(Résumé)

L'Institut et le Musée d'archéologie près l'Académie bulgare des sciences conjointement avec le Musée départemental d'histoire de Vraca ont entrepris des recherches systématiques dans la grotte Peškето, près du village Liljače, dép. de Vraca. Après Pešt do Staro selo, Samuilica I et II près du village Kunino, Temnata dupka près du village Karlukovo, dép. de Loveč, Peškето est la quatrième grotte dans l'orde, non loin de la vallée de l'Isker, avec des trouvailles paléolithiques récentes.

Lors des fouilles de sondage, effectuées sur une surface d'environ 16 m², dans trois secteurs consécutifs dans l'entrée principale et au commencement de la galerie, on a découvert environ 20 outils en silex, des fragments nucléoformes et de rares os de faune postpléistocène, conservés dans la couche paléolithique supérieure. Dans le profil, à une profondeur de 2 m, mais sans vestiges, le caractère interglaciaire et glaciaire des sédiments est clairement exprimé à travers le Würm, les deux interstadiales de Würm (W_1—W_2 et W_2—W_3) et ses phases glaciaires étant assez nettement accusées (W_1 et W_2). Sur les sédiments de la troisième phase glaciaire de Würm (W_3), on observe dans le profil ces oscillations plus intensives du climat, exprimées par deux couches de humus de petites dimensions (fig. 2), ainsi que les horizons alternant superposés de petits éclats de gravier calcaire angulaires qui se divise en trois modifications climatiques tièdes périodiques superposées atteignant en somme 39—40 cm d'épaisseur.

Les fouilles ont livré en outre quelques outils nucléoformes (fig. 3 г), des pointes type „busqué" (fig. 6 а, б), quelques grattoirs (fig. 6 в, г), des pointes en forme de lames de couteaux (fig. 3 et fig. 5), des lamelles en silex non travaillées (fig. 5 б).

Le matériel en silex est divers par sa composition et le travail. Il est de couleur surtout blanchâtre, plus rarement gris, cendré et cireux. Le silex de la plupart des outils différemment faconnés est recueilli de la terrasse de gravier au-dessus du plateau et des concrétions qui se rencontrent rarement dans les roches dans lesquelles est creusée la grotte.

Il est difficile d'établir à partir de données géologiques les étapes magdaléennes pendant lesquelles a été habitée la grotte. La plupart des matériaux en silex et en os proviennent des horizons supérieurs lorsque a cessé l'amoncellement de morceaux de roches tombés du plafond. Le profil témoigne cependant que le dernier établissement aurait été d'une durée plus longue, ce qui est dû aux oscillations périodiques du climat. Outre la grotte, l'homme de cette époque a problablement utilisé aussi des auvents rocheux plus petits dans la localité Krešta, Žabokrek, Mečata dupka, Božija most et autres qui se trouvent à proximité.

Pareilles trouvailles et couches à un étage ont été répérées aussi en maints endroits sur les terrasses près du village Muselievo, dép. de Pleven, dans Tabaškata peštera, Parnika près du village Bežanovo, dép. de Loveč ainsi qu'à Pešt, Samuilica I et II, Temnata dupka les plus qui retiennent notre attention.

Le matériel en silex a un caractère microlithique peu varié et se rapporte à l'époque magdaléenne, il n'y a pas longtemps encore inconnue pour les terres bulgares.

Осми международен конгрес по проучванията на римския лимес

От 28 август до 7 септември 1969 г. в Англия се състоя Осмият международен конгрес по проучванията на римския лимес. Той беше организиран от университетите на Кардиф, главния град на областта Уелс, и на Бирмингам в Средна Англия. В него участвуваха около 100 души специалисти по проблема от 12 страни на Европа, Америка и Азия: Австрия, Англия, Белгия, България, Германската федерална република, Израел, Канада, Румъния, Унгария, Холандия, Швейцария и Югославия. Най-многобройни бяха делегациите на Англия, Германската федерална република, Холандия и др. Останалите страни бяха представени от по един-двама археолози.

Официалното откриване на конгреса стана на 28 август вечерта в Националния музей на областта Уелс в гр. Кардиф, а деловата работа започна на следващия ден в една от аудиториите на университета. Встъпително слово произнесе проф. Ерик Бърли от университета в гр. Дърам (Англия), инициаторът за учредяването на Първия международен конгрес по проучванията на римските граници (лимес), свикан през септември 1949 г. в Дърам. Настоящият осми конгрес съвпада с 20-годишнината от този конгрес и поради тази причина той беше организиран отново в Англия. Проф. Е. Бърли направи кратък преглед на досегашните археологически проучвания на римския лимес в отделните страни в Европа, отчасти в Северна Африка, западната част на Азия и се спря особено на последните изследвания през двете десетилетия след 1949 г. Между постиженията той отбеляза също така излизането на листа Аквинкум-Сармизегетуса-Сирмиум на Картата на Римската империя (Tabula Imperii Romani), обнародван през 1968 г. В него участвуват специалисти от България, Румъния, Унгария и Югославия.[1]

Конгресът продължи десет дни, от които половината от времето беше посветено на доклади върху най-новите археологически изследвания в страните, чиито представители участвуваха в работата на конгреса. Заседанията се състояха в няколко университетски градове: Кардиф, Ковънтри, Честър, Бирмингам и Йорк. Между докладите бяха вмъкнати научни екскурзии в градовете, които посетихме, и в множество римски лагери на легиони и помощни войски предимно в областта Уелс и отчасти в Средна Англия. По такъв начин участниците в конгреса имаха възможността непосредствено да се запознаят с методиката, добитите резултати и археологическите материали от последните разкопки в Англия и на място да продължат дискусията върху изнесените доклади и изобщо върху историята и културата на римската провинция Британия (днешния остров Англия) от 43 г. на н. е. до края на IV в. Също така бяха показани и методите и средствата за консервиране на недвижимите паметници на културата. Богатите археологически музеи и малки сбирки на самото място на разкопките допълниха представата за развитието на римската укрепителна система през четиривековното владичество.

В настоящата информация ще се спра накратко на по-важните доклади, изнесени на конгреса, които съдържат по-значителни резултати и които представят интерес за българските археолози-изследвачи на римския лимес по десния бряг на Долния Дунав и по западното крайбрежие на Черно море.

Д ж. Б у у н (Кардиф) докладва върху „Новите разкопки в легионния лагер Isca при днешния гр. Caerleon." Лагерът е бил разположен на едноименната река Isca (келтско име), сега р. Usk. Днешното име на града Caerleon е уелска форма на латинския израз castrum legionis. Лагерът има правоъгълна форма (дълж. 490 м и шир. 418 м) с обща площ 20,5 ха. Отначало (в 75 г.) той е бил изграден от земя и дърво (крепостната стена) и от дърво (отделните кули, бараки, складове за зърнени храни и др.). През управлението на Траян била изградена стена от камъни и бял хоросан, както и необходимите сгради и съоръжения. Тук продължително е лагерувал (до 293 г.) Вторият Августов легион. През последните години докладчикът е успял да идентифицира лазарета (valetudinarium), банята вътре в лагера, базиликата в главната квартира на военачалника, т. нар. principia, и някои сгради в предната южна част на лагера, т. нар. praetentura.

По време на миналите разкопки са били открити четирите каменни порти на лагера, жилището на военачалника, т. нар. praetorium, бараките на лехотинците и кавалеристите и др. сгради, а вън от лагера един амфитеатър, в който били давани представления за легионерите.

Д. Ф. П е ч (Честър) запозна конгресистите с „Последните археологически открития в легионния лагер Дева при дн. гр. Честър". Това е вторият лагер на легион в областта Уелс през римската епоха. Тук е квартирувал Вторият помощен легион, който в 86 г. бил сменен от Двадесетия Валериев легион, който останал през цялото съществуване на лагера. Името си лагерът е получил от едноименната река Дева (дн. Дии), която опасва лагера и се влива в близкото Ирландско море. Усиленото ново строителство в този рядко красив със средновековната си архитектура град е предизвикало провеждането на спасителни разкопки върху големи площи и на различни места. Независимо от спаси-

[1] Вж. нашата рецензия в сп. Археология, 1969, кн. 1, стр. 62—63.

телния характер разкопките се извършват строго научно и са дали прекрасни резултати, които позволяват да се попълни топографията на лагера. И тук, както в Иска и навред в провинция Британия, първите укрепителни съоръжения и сгради от I в. на н. е. са били от земя и дърво. Те били заменени в началото на II в. от каменни крепостни стени с вътрешни каменни кули, каменни бараки и административни сгради и др. Лагерът е построен върху площ от 24,33 ха (дълж. 591×412 м), т. е. малко по-голяма от тази на лагера Иска при Caerleon. Археологическите находки свидетелстват за непрекъснат живот до края на IV в. Прави силно впечатление, че днешната планировка на съвременния град Честър съвпада с главните улични артерии и с четирите порти на римския лагер Дева. Това се дължи на реставрацията на крепостните стени през средновековието.

У. Х. Манинг (Кардиф) говори върху резултатите от „Разкопките на римския кастел при дн. гр. Usk в Уелс". Най-новите изследвания на автора са установили съществуването на римски лагер на това място още през предflавиево време. Тук са лагерували помощни войски, които изградили своя постоянен лагер покрай реката Usk (Isca). В началото на II в. бил построен по-малък каменен лагер. Стратиграфските разкопки са дали възможност да се открият части от крепостната стена с вътрешните кули и множеството дървени бараки и складове за зърнени храни, чийто план се установява въз основа на изпечената до червено-кафяво пръст и отвесните дупки от изгорелите и изгнили дървени колове. Пасажите между бараките са постлани с дребен речен чакъл.

А. Фокс (Ексетер) разгледа „Завладяването на Югозападна Англия от римляните в светлината на новите разкопки". Докладчицата направи интересен преглед и синтез на досегашните разкопки и проучвания в тази част на английския остров, в резултат на който установява, че през управлението на Нерон и Веспасиан са били изградени множество малки и големи крепости за помощни войски. Римската окупация е завършила около 80 г., защото тукашните войски били нужни за защитата на областта Уелс и на земите на днешна северна Англия срещу нашествията на северните племена.

А. С. Робертсон (Глазгоу) докладва върху проблема за „Преминаването на реки през Антониновата стена в Шотландия". След изграждането на Хадрияновата отбранителна стена в 122 г. римляните били принудени да построят нова в 140 г. на север от първата стена, наречена Антонинова стена, за да възпират нашествията от север. Тя представлява сложна система от непрекъсната каменна стена, снабдена с малки и големи кастели и наблюдателни кули, разположени между тях. Обаче на две места стената е била пресечена от протичащите реки Avon и Kelvin. Докладчицата е открила при преминаването на реките отбранителни каменни укрепления.

Х. Робинзон (Лондон) изнесе доклад върху „Римското защитно въоръжение на тялото през I в. на н. е. в провинция Британия". Въз основа на останките от защитно въоръжение, намерени при разкопки и изкопни работи в Англия, и на многобройните аналогични изображения върху Траяновата колона и надгробните паметници на римски военнослужещи от различните римски провинции, той възстановява първоначалния изглед и устройство на трите типа ризници: ризници от железни пръстени, ризници от малки пластинки с форма на рибени люспи и ризници от хоризонтални широки пластинки. Модерни реконструкции на римско защитно въоръжение бяха изложени в Националния музей в Кардиф, в музея в гр. Нюкасъл и в Британския музей в Лондон.

За да приключа с изследванията на английските археолози върху римския лимес в Британия, преди да разгледам докладите на другите участници в конгреса, които засегнаха римските граници в други провинции, накратко ще разгледам в обобщен вид обектите, които посетихме по време на конгреса в Уелс и Средна Англия. В продължение на пет дни делегатите можаха да посетят редица укрепени римски лагери на легиони (Isca при Caerleon, Deva при гр. Честър и Eboracum при гр. Йорк) и кастели на помощни войски (кохорти и али) във Venta Silurum при Caerwent, Cicutio при Brecon Gaer, Nidum при Neath, Viroconium при Wroxeter, Lunt при Ковънтри и др. Както в другите провинции, така и в Британия римляните са построявали своите лагери на най-подходящите стратегически пунктове, в непосредствена близост до голяма река, на важни кръстопътища. Дори някои кастели са били наречени по имената на близко течащата река. Отвън лагерите били заобиколени с един или повече дълбоки ровове с V-подобна форма в напречен разрез. Следва берма и самата крепостна стена, която през I в. е от земя и колове. При кастела в Lunt беше показана реконструкция на първоначалното устройство на укрепителната система, като външните лица на земляната стена са били облицовани с тревни чимове. През първите десетилетия на II в. земляните лагери биват заменени с каменни. Кулите са разположени от вътрешната страна на стената, само при някои порти те леко се издават напред. Формата на легионните лагери и на лагерите на помощните войски е обикновено правоъгълна, а големината се определя от предназначението на лагера. Надлъжната ос на лагера е ориентирана север—юг или с известно отклонение от нея. Портите на северната и южната къса страна са разположени точно в средата, докато портите на надлъжните източна и западна страна се намират на юг от напречната ос (изток—запад). В органическа връзка със споменатото разположение на портите е посоката на трите главни улични артерии, които са основата на планировката на лагера. Късата главна улица с посока изток—запад (via principalis), която съединява източната порта (porta principalis sinistra) и западната порта (porta principalis dextra), разделя лагера на две неравни по площ части: северната по-голяма и южната по-малка (praetentura). Втората главна улица (via praetoria), която започва от южната порта (porta praetoria) и върви на север, среща под прав ъгъл via principalis и се образува буквата Т. Точно на север от допирането на двете споменати улици е разположен щабът на военачалника на легиона или помощната войска, наречен principia. Сградата е достъпна от юг. Тя има просторен вътрешен двор, понякога с колонада. В северната ѝ част са разположени пет правоъгълни помещения за нуждите на щаба. Тук се съхранява знамето с емблемата на военната част. Разграничават се различни типове principia. В друга сграда се намира жилището на военачалника (praetorium). Тя е разположена при легионните лагери непосредствено на север от principia-та, а при лагерите на помощните войски — на изток от нея. Това е една просторна правоъгълна сграда с двор и разнообразни помещения. Докато лагерите на помощните войски се придържат строго към установената римска схема, то лагерите на легионите показват редица отклонения от нея главно по разположението на останалите необходими постройки. Обикновено до сградата на щаба може да бъде оръжейната и занаятчийска работилница (fabrica). Останалата северна част на лагера, която се простира от преториума до северната порта, се нарича retentura. Тук са разположени бараките за пехотинците. При лагерите на легионите техният брой е 24, разпределени по 12 от всяка страна на via decumana, а всеки две бараки образуват един строителен блок. Различно е местоположението на складовете за зърнени храни (horrea), които обикновено са в близост до една от портите на източната и западната страна. Техният брой се определя от числеността на квартиращите войски. Останалите бараки заемат претентурата на лагера. При лагерите на легионите обикновено банята е вътре в лагера, а при лагерите на помощните войски твърде често вън от крепостната стена. Амфитеатрите при легионните лагери са винаги в непосредствена близост до крепостната стена, но вън от нея. При другите лагери те липсват. Често пъти при амфитеатъра се намира светилището на Немезида (например в Дева, дн. Честър).

Делегатите от Германската федерална република изнесоха седем доклада върху новите археологически разкопки в провинциите Горна Германия, Долна Германия и Реция.

Х. Петриковиц (Бон) направи анализ на досегашните разкопки в Новезиум (дн. Нойс) — лагера на VI легион. Това е един от малкото почти цялостно разкопани легионни лагери не само в ГФР, но и в другите страни, владени от римляните. Въз основа на богатите данни от досегашните разкопки и на многобройните паралели от други римски провинции докладчикът идентифицира най-главните административно-военни сгради: сградата на щаба, жилището на коменданта, оръжейната и занаятчийска работилница, складовете за зърнени храни, лечебницата за военнослужещите, ветеринарната лечебница и др., и изясни редица жизнени проблеми от историята на лагера.

Х.-Ю. Келнер (Мюнхен) докладва върху резултатите от последните разкопки в локализираната от него митническа станция Pons Aeni в хинтерланда на провинция Реция. Той е успял да разграничи шест строителни пласта от времето на Хадриан до края на IV в., всеки датиран с терасигилата, монети и други находки.

Д. Баац (Заалбург) направи критичен преглед на досегашните схващания за миролюбивата политика на Хадриан и на неговата строителна дейност в Горна Германия. Той смята, че Хадриан е завършил започнатите от Домициан укрепления, като по такъв начин е продължил градничната политика на своите предшественици, която е осигурила спокойствие за известно време в Горна Германия.

Представителката на Австрия М. Свобода (Грац) говори за разкопките и проучванията в Швейцария, в Castrum Rauracense, дн. Кайзераугст. Въз основа на детайлен анализ на строителната техника, лични наблюдения и стратиграфски данни тя предложи нова датировка на кастела, а именно времето на Константин Велики, а не на Диоклетиан, както се смяташе досега.

Останалите доклади засегнаха проблемите на римския лимес в Белгия, Унгария, Югославия, България, Гърция, Турция и Израел.

А. Мочи (Будапеща) говори върху „Пристанищни укрепления по левия бряг на Дунав в Панония". Касае се за правоъгълни съоръжения, отворени към Дунав, които на краищата имат по една кула. Въз основа на паралели от Германия той изтълкува тези сгради като пристанищни съоръжения за товарене и разтоварване на стоки и войски.

Ш. Шопрони (Будапеща) докладва за една „Новооткрита наблюдателна кула (бург) в Сарматската област". Напоследък той е разкопал каменна кула с правоъгълна форма, заобиколена наоколо от каменна стена. В непосредствена близост до кулата е попаднал на останките на сграда, която изтълкува като жилищна сграда за граничарите.

Т. Иванов (София) запозна конгресистите с най-важните „Археологически проучвания по десния бряг на Долния Дунав в България". Той разгледа историята на лимеса, топографията, характера на отделните укрепления, планировката на укрепените градове, укрепителната система, водоснабдяването и културата през римската и ранновизантийската епоха.

М. Чичикова (София) обобщи досегашните десетгодишни резултати от „Разкопките в източния (българския) сектор на Нове при Свищов (1960—1968 г.)". Тя разгледа местоположението на Нове, неговото разширение в източна посока, планировка, архитектура, занаятчийското производство и др., живота в Нове през късната античност.

М. Харисон (Нюкасъл, Англия) изложи своите наблюдения върху „Дългата стена (т. нар. Анастасиева стена) в Югоизточна Тракия". След кратко изложение на досегашните изследвания върху т. нар. Анастасиева стена, между които спомена проучванията на д-р П. Орешков по време на Балканската война, докладчикът се опита да датира стената преди управлението на Анастасий, понеже „Дългата стена" се е споменавала у един античен автор, живял преди Прокопий. Последният в съчинението си „За строежите", IV, я приписва на император Анастасий.

М. Викерс (Ирландия) говори за „Константиновата и Теодосиевата укрепителна система на Тесалоника". Въз основа на епиграфски и топографски данни той се опита да премести датировката на днес запазената част от крепостната стена на Тесалоника (Солун) към средата на V в.

П. Петру (Любляна) резюмира по-важните резултати от досегашните разкопки на кастела Кастра в Словения и проследи строителните етапи на укрепителната система.

М. Гихон (Тел Авив) докладва върху „Разкопките на кастела при En Boqeq в римска Палестина".

Осмият международен конгрес по проучванията на римския лимес беше закрит на 7 септември в гр. Йорк. По предложение на акад. Ем. Кондураки, директор на Археологическия институт при Румънската академия на науките, конгресът реши следващият Девети конгрес да се състои в Румъния през 1972 г. Беше избран временен организационен комитет, който да подготви конгреса.

Накрая бих искал да отбележа отличната организация на Осмия международен конгрес в Англия, благодарение на която бяха прочетени значителен брой доклади и бяха посетени множество римски укрепени лагери и музейни сбирки. Дискусията беше на необходимата научна висота. На участниците в конгреса беше предоставена необходимата научна литература върху „Римския лимес в Уелс" (монография, 2. изд., 1969) и отделни брошури, което обстоятелство много улесни детайлното разглеждане на обектите. Документацията на докладите на всички делегати беше на голяма висота. Хубаво впечатление правеха самолетните снимки (цветни и черно-бели), многобройните топографски карти, стратиграфски разрези и цветни диапозитиви.

След приключване на работата на VIII международен конгрес по проучването на римския лимес беше организирана петдневна екскурзия за разглеждане на Хадрияновата стена, в която за съжаление не можахме да вземем участие. Обаче ние успяхме в продължение на един ден да разгледаме източната, най-добре запазена част от тази забележителна укрепителна система, която дава представа за нейното стратегическо разположение и устройство. Пъту-

ването започна от гр. Нюкасъл в западна посока. Масивна стена от камъни и бял хоросан, широка отначало 3 м, а в западната част малко стеснена, върви от източното до западното крайбрежие на Англия и отделя северната част на острова. Отвън върви дълбок ров. Самата стена следва характера на терена, ту се издига по височините, ту слиза в равнината. От вътрешната страна на крепостната стена се вижда дълбок ров и висок землен вал. На всяка римска миля се издига каменен кастел, а между два съседни кастела са разположени две каменни наблюдателни кули. Големите военни части от помощните войски са били настанени в просторни лагери, които имат устройството на подобните лагери в останалата гранична област върху острова. Заслужава да споменем кастела при Housesteads, Честър и др. Посетихме също така кастела Корстопитум при дн. гр. Корбридж, който се намира на известно разстояние на юг от Хадриановата стена.

Няколкодневният ни престой в Лондон беше използуван в посещения на Музея „Алберт и Виктория", Британския музей и др. Заслужава да се отбележи новата експозиция на Британския музей, която в сравнение с тази отпреди десетина години е значително подобрена. Първата й отличителна черта е нейната тематичност и системност. Представени са с най-подходящи експонати различните страни на многообразния живот, изкуство, архитектура и други проявления на човешката култура в различните страни на Европа, Азия, Африка и др. В началото на всяка зала е изложена географска карта за разпространението на дадена култура или за местонахождението на забележителен паметник, изложен в музея. Следва доста подробен, строго научен обяснителен текст, който съдържа важни данни за датата, произхода, характера, стила и пр. на паметника. Накрая на обяснителния текст следва библиография върху паметника. Залите са просторни и имат много въздух и подходящо естествено или изкуствено осветление. Няма предишната претрупаност, която пречеше на посетителя да съсредоточи вниманието си върху най-забележителните паметници. Всяка зала има своя физиономия. Няма шаблон. Всеки паметник е представен по най-простия, нагледен и същевременно естетичен начин, с индивидуален подход към отделните паметници и ансамбли. Това разнообразие се е постигнало, на първо място, чрез различните видове паметници и чрез търсенето на най-целесъобразен начин на експониране. Витрините са стъклени с най-различни вътрешни подставки за отделните предмети. Къси надписи или само номера означават находките, а един надпис съдържа номерата и ги пояснява. Различно е оцветяването на стените на залите, като са предпочетени пастелни цветове, които не отклоняват вниманието на посетителите от самите експонати. Може да се каже, че експозицията е строго научна, без излишна претрупаност и поднесена с голяма вещина и вкус. В приземния етаж са изложени паметници от бронзовата, ранната гръцка и елинистическата и римската епоха. Заслужава да споменем мраморните метопи на Партенона в Атина, фасадата на паметника на Нереидите от гр. Ксантос в Мала Азия, мавзолея на Мавзол от Халикарнас и др. Тук се пази световно известният Розетски камък, чиито йероглифи бяха успешно разчетени от французина Шамполион, голямо изобилие от гръцки вази, теракоти и др. Нова е експозицията и на раздела „Римска Британия". Тя хвърля светлина върху живота, занаятите, изкуството, културата, погребалните обичаи през близо четиривековното римско владичество над острова. Тук е изложено прочутото сребърно съкровище от Милденхол (Англия), открито през 1946 г. То се състои от множество съдове с релефни изображения и надписи. Датира се в IV в. на н. е.

В отдела за ръкописи се пази евангелието на цар Иван Александър, известно още под името на Лорд Кързон.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

• • •

На 13. X. 1969 г. ръководството на Археологическия институт при Българската академия на науките организира научно заседание на секциите по праистория, антична археология и средновековна археология, на което проф. Александър Гардавски изнесе доклад на тема „Най-нови археологически изследвания в Полша и етногенезиса на славяните".

Проф. Гардавски завежда катедрата по археология на Полша при университета в гр. Люблин. Той работи в областта на ранната и средна бронзова епоха и епохата на ранното средновековие в Полша. Има публикации върху тчинецката култура и племената, които са били нейни носители. Автор е на учебник по археология и праистория на Полша от палеолита до началото на римската епоха. Сега работи върху проблема за етногенезиса на славяните в светлината на археологическите паметници. Редактор е на поредицата „Археологическа библиотека" — издание на Полското археологическо дружество.

В своя доклад проф. Ал. Гардавски направи обстоен преглед на археологическите проучвания в Полша през последните години. Той набеляза най-важните открития и изследвания в областта на средния палеолит, неолита и културата на ранната и късна бронзова епоха. По-специално проф. Гардавски се спря на въпросите, свързани с произхода и развитието на ранната славянска култура в южните области на Полша, отразени предимно в керамичното производство. Той изложи постиженията на съвременната полска археологическа наука в тази насока.

По доклада, който бе изслушан с интерес от сътрудниците на Археологическия институт и музей, станаха оживени разисквания.

Пребивавал у нас в продължение на един месец, проф. Гардавски като гост на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина е посетил редица градове в страната: Враца, Видин, Свищов (Нове), Велико Търново, Ст. Загора, Казанлък, Пловдив. Това му е дало възможност да се запознае с археологически култури и паметници в България, които представляват за него интерес във връзка с изследванията му.

АНА БАЛКАНСКА

Книгопис

Аве, И. Форми и методи на възлитателната работа в Музеи за германска история. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 39—43.

Аладжов, Димчо. Археологически данни за ранното средновековие в Източнородопската област. — В: Родопски сборник, т. II, 1969, стр. 243—258.

Ангелов, Боню. За едно още неиздирено съчинение на Кирил Философ.—Археология, 1969, кн. 2, стр. 6—9.

Ангелов, Димитър. Конференция на международната асоциация на византолозите във Венеция. — ИПр, 1969, кн. 1, стр. 142—145.

Състояла се от 9 до 13. IX. 1968 г. във връзка с предстоящия XIV редовен световен конгрес на византолозите през 1971 г. в Букурещ, световен конгрес на историците през 1970 г. в Москва и с бъдещата работа на византинистите от различни страни.

Ангелов, Димитър. Образуване на българската народност. — Ново време, 1968, кн. 12, стр. 42—55.

Ангелов, Н. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 1—16.

Антонова, В. и Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 25—42.

Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите. — В сб.: Античное общество, Москва, 1967, стр. 237—247.

Бешевлиев, В. Проучвания върху личните имена у траките (Българска академия на науките, Археологически институт, Епиграфска поредица, № 8), София, 1965, 130 стр.

Рец.: Ф. Папазоглу. — Жива антика, XVIII, 1968, т. 2, стр. 312—316.

Бешевлиев, Веселин. Едно сведение за евреи на Дунава в VI век. — Год. на Обществената култ.-просветна организация на евреите в НР България, кн. I, 1968, стр. 125—126.

Използува археологически находки край с. Гиген.

Блаватский, В. Д. Античная полевая археология. изд. „Наука", Москва, 1966 г., 106 стр. и 91 илюстр.

Рец.: Златозара Гочева. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 63—65.

Боев, Петър. Антропологично проучване на тракийския скелет от с. Калояново (Сливенски окръг). — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 91—104.

Божков, А. Миниатюрите от мадридския ръкопис на Скилица — бисери от съкровищницата на световното изкуство. — Изкуство, 1969, кн. 3, стр. 8—29.

Божков, Атанас. Делото на зографа Йоан от Кратово. — Изкуство, 1968, кн. 10, стр. 23—25.

Божкова, Дарина. Антични епиграфски паметници от Маркианопол. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 1—4.

Българското издание на „Богове, гробници и учени" от Керам.

Рец.: Велизар Велков. — Изкуство, 1969, кн. 4, стр. 41—42.

Ваклинов, Станчо. Базиликата при Белово (от VI в.). — Родопи, 1969, кн. 7, стр. 20—21.

Ваклинов, Станчо. 25 години българска археология. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 1—3.

Велков, Велизар. Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха. — ИНМР, кн. 3, 1968, стр. 3—10.

Венедиков, И. Фракийцы в греческом искусстве Понтийской Аполлонии. — СА, 1969, кн. 3, стр. 71—78.

Венедиков, Ив. Торевтиката в Североизточна Тракия. — ИНМВ, IV, 1968, стр. 3—16.

Венедиков, Иван. Предахеменидски Иран и Тракия. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 5—43.

Гайдуркова, Лидия. Консервиране на керамика при експониране на открито. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 28—30.

Гайдуркова, Лидия. Някои нови методи за хидроизолацията на антични зидове у нас. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 40—42.

Гандев, Хр. За научните и техническите принципи на музейната експозиция. — Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 4, стр. 39—48.

Георгиев, Владимир И. Писмените знаци върху печата от Караново. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 10—13.

Георгиев, Георги Ил. Датировка и сравнение с други подобни печати. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 8—10.

Относно глинения печат от Караново.

Георгиев, Георги Ил. Международен симпозиум по методология и теория в археологическата интерпретация. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 70—71.

Състоял се от 12—26. IX. 1968 г в гр. Флагстаф, щат Аризона, САЩ организиран от Националния комитет на американските праисторици по решение на Международния съюз по праистория и протоистория.

Георгиева, С. Международен симпозиум по славянска археология. — СпБАН, 1968, кн. 3, стр. 86—87.

За състоялия се от 14 до 18. X. 1968 г. в Майсен, ГДР, симпозиум с основна тематика „Икономически и социални отношения на северозападните славяни".

Герасимов, Тодор. Глинена плочка с образ на божество. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 246—247.

Герасимов, Тодор. Две фалшиви тетрадрахми на тракийския цар Мостис. — ИАИ, XXXI, стр. 237—239.

Герасимов, Тодор. Девет монети на Палеолозите. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 240—244.

Герасимов, Тодор. Един османски медал за град Силистра. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 244—245.

Герасимов, Тодор. Паричният пазар в тържището Дискодуратера. — ИОИМВТ, кн. IV, стр. 25—40.

Герасимов, Тодор. Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 231—235.

Геров, Борис. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. III, С., 1969. — ГСУ ФЗФ, т. LXII, 2, стр. 121—247, 1 к.

Геров, Борис. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. IV, 1969. — ГСУ ФЗФ, LXIII, 1, стр. 3—56.

Гетов, Людмил. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 36—47.

Годишник на Народния археологически музей, Пловдив, кн. VI, Пловдив, 1968, 168 стр., ил., 2 прил.

Гълъбов, Иван. Живот и научна дейност на академик Владимир Георгиев. — ИИБЕ, кн. XVI, 1968, стр. 5—15.

Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИПр, 1968, кн. 6, стр. 40—48.

Гюзелев, В. Старобългарски ръкописи в Ереван. — София, 1969, кн. 3, стр. 28.

Данов, Христо М. Характер и значение на гръцката колонизация по западния бряг на Черно море. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 13—21.

Детев, П. Материали за праисторията на Тракия. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 139—150.

Детев, П. Праисторическото селище при село Мулдава. — ГНАМП, кн. 6, 1968, стр. 9—48.

Детев, П. Принос към неолитното и енеолитното земеделие. — ГНАМП, кн. VI, стр. 49—64.

Детев, Петър. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. — В: Родопски сборник, т. II, 1969, стр. 259—275.

Детев, Петър и Росица Бачкова-Морева. Разкопки на праисторическото селище при с. Руен, Пловдивски окръг. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 48—57.

Деянова, Маргарита и Вербинка Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. — В: Родопски сборник, т. II, 1969, стр. 227—241.

Джамбазов, Николай. Раннопалеолитни находки край гр. Никопол. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 55—67.

Джамбов, Хр. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през античността и средновековието. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 65—82.

Джамбов, Хр. Средновековна църква и некрополи при с. Хвойна. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 83—94.

Дылевски, Николай. Договор 1466 года между болгарским Рылским монастырем и обитель Пантелеймона — Русиком на Афоне. По случаю исполнившегося его пятисотлетия. — Études balkaniques, 1969, кн. 2, стр. 81—98.

Димитрова, Александра. Антични геми и камеи в Тракия и Мизия. — Изкуство, 1969, кн. 4, стр. 37—40.

Димитрова, Александра. Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 43—50.

Димова, Виолета. Колективна находка на римски монети от с. Червена вода, Русенско. — ИНМР, кн. 3, 1968, стр. 11—40.

Динолов, Л. Принос към метричното изследване на средновековната култова архитектура в България, София, 1963, стр. 189, сл. 156.

Рец.: Невенка Петровић. — Старинар, XVIII, 1967, стр. 241—242.

Дончева-Петкова, Людмила. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI—X в.). — Археология, 1969, кн. 2, стр. 10—24.

Драганова, Т. Тодор Николов Иванов (1884—1957) (по случай десет години от смъртта му). — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 139—141.

Съдържа и библиография на трудовете му.

Дуриданов, Иван. Древното име на Витоша. — Турист, 1968, кн. 10, стр. 12.

Змеев, Рачо. Оброчна плоча на Хеката от Трансмариска (Тутракан). — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 4—5.

Иванов, Димитър. Библиография по археология. — ИНМР, кн. 3, 1968, стр. 261—267.

Иванов, Т. Работно съвещание на комисията за картата на Римската империя. — СпБАН, 1968, кн. 3, стр. 87—88.

Иванов, Т., Д. Серафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 105—209.

Иванов, Теофил. Работно съвещание на Комисията за Табула империи романи. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 69—70.

Иванова, Нора. Консервация на античната оловна котва. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 42—44.

Известия на Народния музей, Варна. Т. IV (XIX), Варна, 1968, 231 стр.

Известия на Народния музей — Варна. Варна, 1967, Държавно издателство, т. III (XVIII), 243 стр.

Рец.: Златозара Гочева. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 50—51.

Информационен бюлетин (1967—1968 год.). Институт за паметниците на културата. София, 1969, 40 стр.

Съдържа анотации или реферати за публикации в областта на изследването, консервирането и реставрацията на исторически и археологически паметници, паметници на изкуството и художествените занаяти, поместени в чуждестранни списания, и осведомява за новостите в тази област у нас и в чужбина.

Катинчаров, Румен. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 51—54.

Кацаркова, Вера, Мария Калицин. Международна конференция върху балканския град през XV—XVIII в. — ИПр, 1969, кн. 4, стр. 161—167.

Ковачев, Николай. Средновековното селище Киево, антропонимът Кий и отражението му в българската и славянската топонимия. — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 125—134.

Ковачева-Ножарова, Мери. Резултати от археомагнитните изследвания на археологически материали от България. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 58—61.

Кожухаров, Г. Методи за установяване статическото равновесие на сводовите и куполните сгради в България през X—XIV в. — Изв. на секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата, Българска академия на науките.

Рец.: Josef Pošmourny. — Byzantinoslavica, 1968. 2, стр. 428—429.

Колев, К. Анонимни монети на византийски императори от X—XI век. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 151—156.

Колев, К. Богатствата на Пловдивското поле и река Марица, отразени върху антична монета от Филипопол. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 95—116.

Колев, К. Колективни находки на монети през последните години. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 157—165.

Колев, К. Секли ли са собствени монети владетелите от Първата българска държава. — ГНАМП, кн. VI, 1968, стр. 117—136.

Колев, Камен. Джендемтепе, изобразено върху антична монета от Филипопол. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 7—10.

Кузев, Александър. Приноси към историята на средновековните крепости по долния Дунав. Ч. III, Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. — ИНМВ, т. IV (XIX), 1968, стр. 27—55.

Кузев, Александър. Средновековни пръстени-печати с надпис КЕ ВОНӨН ΑΝΑ. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 250—253.

Кънчев, Митьо. Праисторическа керамика в музея Нова Загора. Градски исторически музей, Н. Загора. Сливен, 1960, 32 стр. с ил.

Мавродинова, Лиляна. Св. Тодор — развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. — ИИИ, XIII, 1969, стр. 33—52.

Манова, Екатерина. Средновековен некропол край Златоград. — В: Родопски сборник, т. II, 1969, стр. 213—225.

Маргос, Ара. Драган ли е авторът на Иван Асеновия надпис в църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново? — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 5—8.

Маргос, Ара. Един нов екземпляр монета от деспот Яков Светослав. — ИНМВ, т. IV (XIX), 1968, стр. 225—229.

Маргос, Ара. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 22—26.

Матеев, М. За уличната мрежова система на Филипопол. — ГНАМП, 1968, кн. VI, стр. 167—171.

Машалова, Елена. Библиография на трудовете на академик Владимир

Георгиев (1932—1967). — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 17—52.

Миков, Васил. Данните на праисторията. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 4—7.

Относно глинения печат от с. Караново.

Милчев, Атанас. Константин-Кирил Философ, създателят на славянската азбука и писменост (по случай 1100 години от смъртта му). — Археология, 1969, кн. 2, стр. 1—5.

Милчев, Атанас. Симпозиум на Международния съюз по славянска археология в гр. Майсен, ГДР. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 70—72.

Състоял се на 15—18. X. 1968 г. на тема „Стопански и обществени отношения у северозападните славянски племена".

Милчев, Атанас. Сокровище из Михайловграда. — СА, 1969, кн. 2, стр. 260—264.

Мирчев, М. Гробни находки във Варна и Варненско. — ИНМВ, т. IV (XIX), 1968, стр. 217—224.

Мирчев, Милко. Епиграфски паметници от Черноморието. — ИНМВ, IV (XIX), 1968, стр. 145—182.

Мирчев, Милко. Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 11—15.

Митова-Джонова, Димитрина. Архивът на институтите за опазване паметниците на културата в Германската демократична република. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 44—45.

Михайлов, Стамен. Археологически извори на европейската цивилизация. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 66—69.

За колоквиума, организиран от ЮНЕСКО и Международната организация за проучване на Югоизточна Европа със седалище Букурещ, състоял се от 1 до 8. IX. 1968 г. в курорта Мамая, до гр. Констанца, Румъния.

Михайлов, Стамен. Средновековни църкви в Родопите. — В: Родопски сборник, т. II, 1969, стр. 147—180.

Михалчева, Ир. По някои въпроси на научната методология (В. Н. Лазарев — Фреските на стара Ладога). — ИИИИ, т. 10, 1967, стр. 183—193.

Засегнати са теоретико-методологически въпроси относно изследването на паметниците на византийското, древноруското и старобългарското изкуство.

Миятев, Петър. Няколко турски епиграфски паметници в Русенския музей. — ИНМР, кн. 3, 1968, стр. 41—50.

Младенова, Янка. Кратер с колонки от с. Вълкосел, Благоевградско. — Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 4, стр. 15—16.

Надписът върху кръглия печат от Караново — най-древната писменост в Европа. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 4—13.

Николов, Богдан. Галатин. Враца, Окръжен музей, 1969, 46 стр.

Николова, Янка. Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост" във Велико Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 57—65.

Николова, Янка. Църквата „Св. Параскева" във Велико Търново. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 17—24.

Овчаров, Димитър. Вила рустика до с. Могилец, Търговишко. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 26—35.

Овчаров, Димитър. Средновековни изображения на животни от Търговище. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 3—6.

Огненова-Маринова, Любка. XI международен конгрес за класическа наука и култура „Еирене". — СпБАН, 1969, кн. 1, стр. 82—83.

Състоял се в Белград.

Пандурски, Васил. Стенописите в Илиенския манастир край София. — ИИИ, XIII, 1969, стр. 1—31.

Паскалева, Костадинка. Изкуство с непреходна стойност. (По повод изложбата „Старо българско изкуство"). — Изкуство, 1968, кн. 10, стр. 41—45.

Паску, Некулае. Научната информация за сбирките в музея и извън тях. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 22—25.

Петков, А. П., А. Савов и Л. Г. Петкова. Лазерен локален спектрален анализ на многослойни живописни слоеве в старинни стенописи. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 25—28.

Пляков, Здравко. За демографския облик на българския град през XV— средата на XVII в. — ИПр 1968, кн. 5, стр. 29—47.

Радунчева, А. Праисторически материали от с. Богданица, Пловдивско. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 254—257.

Сборник Преслав, I, София, 1968 181 стр.

Рец.: Т. Герасимов. — Археология, 1969, кн. 2, стр. 68—69.

Сердика, Археологически материали и проучвания, том I, София, 1964, стр. 230, сл. 128, табл. 60.

Рец.: Невенка Петровић. — Старинар, XVIII, 1967, стр. 240—241.

Сиротенко, В. Т. О времени появления булгар (протобулгар) в Подунавье и начальном периоде их вторжений на Балканский полуостров). — Ученые записки Удмуртского государственного педагогического института, Ижевск, 15, 1967, стр. 142—160.

Станчева, М. Албумите календари „Старо изкуство в България". — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 1, стр. 60—61.

Станчева, М. XIV Национална археологическа конференция. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 55—56.

Султов, Богдан. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — ИОИМВТ, кн. IV, 1968, стр. 41—56.

Тончева, Горанка. За датирането на светилището край с. Галата. — ИНМВ, т. IV (XIX), 1968, стр. 17—26.

Тончеви, Горанка. Търговските връзки на Одесос с Египет. — Корабостроене и корабоплаване, 1969, кн. 3, стр. 29—31.

Тотев, Тотьо. Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. — Музеи и паметници на културата, 1869, кн. 1, стр. 1—3.

Трифонов, Трифон. Сияние на вековете. — Славяни, 1968, кн. 9, стр. 20—21; кн. 10, стр. 20—21.

Засяга паметници на културата и изкуството, открити в нашите земи.

Фаис, Карл. Историческо или фалшиво — архитектура жива, стара и нова. — Архитектура, 1969, кн. 1, стр. 42—43.

Относно запазването на историческите паметници.

Фелуга, Јадран. Византија и постанак јужнословенских држава. — Зборник радова Византолошког института, т. 11, 1968, стр. 5—66.

Фол, Александър. Тракийско военно изкуство (Истор. очерк). С., Държ. воен. изд., 1969.

Рец.: Велизар Велков. — Искри, 1969, кн. 6, стр. 39.

Христов, Хр. Деветосептемврийската социалистическа революция и българската историческа наука. — ИПр, 1969, кн. 2—3, стр. 5—17.

Христов, Цончо. Надгробните могили. — Наука и техника за младежта, 1969, кн. 4, стр. 31—41.

Относно тракийските надгробни могили.

Цветков, Андрей. За началото на музейното дело във Враца. — Музеи и паметници на културата, 1969, кн. 2, стр. 30—34.

Цончева, Мара. За художественото наследство на нашите земи. Някои проблеми на тракийското изкуство. — Проблеми на изкуството, 1969, кн. 1, стр. 3—19.

Чангова, Йорданка. Гражданска постройка в местността „Селище" в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 211—230.

Чангова, Йорданка и Анета Шопова. Археологически проучвания

във Велинградски район. — В: Родопски сборник, т. II, стр. 181—210.

Чичикова, Мария. Тракийската могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 45—90.

Юрукова, Йорданка. Една преп печатана монета на пеонския цар Патрай. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 247—249.

Bellinger, A. R. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice (491—602), Washington, 1966, с. 383, LXXX t.

Рец.: Тодор Герасимов. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 261—263.

Beševliev, V. Procopiana. — RESEE, 1969, кн. 1, стр. 39—41.

Beševliev, Veselin. Ein verkannter thrakischer Ortsname. — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 75—77.

Božkov, A. L'apport d'André Grabar à l'histoire de l'art bulgare. A l'occasion du 70 anniversaire du grand savant byzantologue. — Obzor, 1968, кн. 1, стр. 78—79.

Cankova-Petkova, G. Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au Sud du Bas Danube. — Études historiques, t. IV, 1968, стр. 143—166.

Čičikova, Maria. Au sujet du soc thrace. — Apulum, t. VII/I, 1968, стр. 117—122.

Detev, Peter. Traces de la civilisation de Razkopanitza en Transylvanie. — Apulum, t. VII/I, стр. 61—90.

Dujčev, I. Mostič un haut dignitaire bulgare du Xe siècle. — Byzantinoslavica, 1968, кн. 2, стр. 281—289.

Dumitrescu, Vladimir. Cu privire la o recentă asupra cronologiei preistorice a orientului apropiat, a mediteranei şi a Europei. — SCIV, 1969, кн. 1, стр. 125—149.

Оспорва постановката на въпросите в труда на проф. H. L. Thomas от университета в Мисури, озаглавен „Near Eastern, Mediterranean and European Chronology", като изтъква, че авторът не е достатъчно запознат с най-новите проучвания в Румъния, Югославия и България.

Duridanov, Ivan. Etymologisches aus dem Bereiche des Thrakischen und Dakischen. — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 65—74.

Frances, E. Constantinople byzantine aux XIVe et XVe siècle. Population. Commerce. Métiers. — RESEE, 1969, кн. 1, стр. 405—412.

Съдържа ценен сравнителен материал за средновековните български градски центрове.

Gerov, B. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Mösischen Limes in vorklaudischer Zeit. — Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, 15, 1967, стр. 85—105,5 обр.

Gerov, Boris. Über die Datierung der Denkmäler aus dem Mittelstrumatal. — Études balkaniques, 1969, кн. 3, стр. 68—71.

Gerov, Boris. Zur Lesung und Deutung des Epigramms von Čekančevo (Bez. Sofia). — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 97—106.

Gomolka, Gudrun. Die Kleinfunde vom Limeskastell Iatrus in Moesia inferior. — Klio, 50, 1968, стр. 171—250.

Hensel, W. La naissance de la Pologne, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966, 256 стр., 244 ил.

Рец.: Соня Георгиева. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 263—266.

Hockmann, Olaf. Die menschengestaltige Figurplastik des südosteuropäischen Jungsteinzeit. Erster Teil: Text. Zweiter Teil: Katalog und Tafeln. Hildesheim, 1968, 150 стр., 176 стр., 46 табл. — Münsterische Beiträge zur Vorgeschichtsforschung. Veröffentlichungen des Seminars für Vor- und Frühgeschichte der Universität, Bd. 3—4, erster und zweiter Teil.

Включва и паметници от България.

Iliescu, V. Byzance ou Bizone? Contribution à l'histoire du Pont gauche au IVe siècle av. n. è. — RESEE, 1969, кн. 1, стр. 400—404.

Laurent, V. Deux nouveaux gouverneurs de la Bulgarie byzantine: le proèdre Nicéphore Batatzés et le protoproèdre Grégoire. — RESEE, 1969, кн. 1, стр. 143—150.

Majewski, Kazimierz. Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarie) en 1968. — Latomus, XXVIII, 1969, кн. 2, стр. 478—484, табл. XX—XXV.

Mijatev, Petăr. Konstantin Ireček und die Balkanstudien (Anlässlich seines 115-ten Geburtstages). — Études balkaniques, 1969, кн. 3, стр. 57—67.

Moravčsik, Gyula. Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. — RESEE, 1969, кн. 1, стр. 167—174.

Nešev, Georgi. Quelques documents turcs sur l'histoire du monastère de Rila de la période du XVe au XVIIe. — Études historiques, t. IV, 1968, стр. 233—242.

Petrikovits, Harald. Die Herkunft einer sasanidischen Silberflaschenform. — Trierer Zeitschrift, 32, 1969 стр. 323—332.

Изследването включва и един съд от съкровището от Над сент Миклош.

Roquev, Boris. Fondement astronomique de l'ère protobulgare. — Études balkaniques, 1969, кн. 3, стр. 72—94.

Rousev, Penio. La civilisation bulgare et les peuples balkaniques au IXe—XIIe s. — Études balkaniques, 1969, кн. 1, стр. 11—35.

Schönert-Geiss, Edith. Das Ende der Provinzialprägung in Thrakien und Mösien. — Klio, 50, 1968, стр. 251—256.

Segall, Berta. Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim. Fr. Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1966, 51 стр., 47 табл.

Рец.: А. Балканска. — ИАИ, XXXI, 1969, стр. 259—261.

Tabula Imperii Romani, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, auf dem Grunde der Weltkarte 1 : 1 000 000 — Blatt L 34 Budapest. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1968, 123 стр. и 1 цветна географска карта в мащаб 1 : 1 000 000.

Рец.: Теофил Иванов. — Археология, 1969, кн. 1, стр. 62—63.

Tăpkova-Zaimova, V. L'histoire et la civilisation médiévales des Slaves méridionaux dans un ouvrage de synthèse historique. — Études balkaniques, 1969, кн. 1, стр. 106—109.

Tăpkova-Zaimova, V. Symposium international à Plovdiv sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques, 23—28 avril 1969. — Études balkaniques, 1969, кн. 3, стр. 130—132.

Untersuchungen über die Geschichte der alten Thraken. Христо Данов. Древна Тракия, София, Наука и изкуство, 1969, 469 стр.

Рец.: A. Fol. — Études balkaniques, 1969, кн. 3, стр. 112—115.

Vătăsianu, Virgil. Istoria artei europene. Vol. I. Fpoca medie. Bucureşti, 1967, 680 стр.

Разгледани са паметници от средновековната епоха в България като Мадарския конник, кръглата преславска църква и др.

Velkov Velisar. Über den antiken Namen des Flußes Arda. — ИИБЕ, кн. 16, 1968, стр. 79—85.

Voinov, M. Preslav, Sredec, Ochrida — trois capitales des tzars et patriarches bulgares. — Études historiques, т. IV, 1968, стр. 167—173.

А. БАЛКАНСКА

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ГББИ	Годишник на Българския библиографски институт
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГСУ ФЗФ	Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИВАД	Известия на Варненското историческо дружество
ИИБЕ	Известия на Института за български език
ИИИ	Известия на Института за история
ИИИИ	Известия на Института за изобразителни изкуства
ИНМВ	Известия на Народния музей — Варна
ИНМР	Известия на Народния музей — Русе
ИОИМВТ	Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИА АНСССР	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
МСб	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
ПСп	Периодическо списание на Българското книжовно дружество
СА	Советская археология
СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН	Списание на Българската академия на науките
AA	Archäologischer Anzeiger
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
CIL	Corpus inscriptionum latinarum
ED	Ephemeris Dacoromana
JdI	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts
MCA	Materiale şi cercetâri arheologice
ÖJh	Jahreshefte des Archäologischen Instituts in Wien
RESEE	Revue des études sud-est européennes
RM	Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung
SCIV	Studii şi cercetâri de istorie veche

Печатни грешки

СП. АРХЕОЛОГИЯ, КН. 4, 1969 г.

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
14	14 II колона	deaux cheves	des chevaux	печ.

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

СТАТИИ

Людмил Гетов — Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.) 1

Людмила Дончева-Петкова — Трапезната керамика в България през VIII—XI в. 12

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Ат. Милчев и Ст. Ангелова — Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г. 26

Гергана Табакова-Цанова — Римски надгробни плочи от Плевенски окръг 38

Венеция Любенова — Римска бронзова лампа от с. Дрен, Перишки окръг 48

Богдан Николов — Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг 51

Николай Джамбазов — Палеолитни находки в пещерата Пешкето при с. Лиляче, Врачански окръг 58

ПРЕГЛЕД

Теофил Иванов — Осми международен конгрес по проучванията на римския лимес 67

КНИГОПИС 71

ARTICLES

Ljudmil Getov — Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l'époque romaine (I—IVe s.) 11

Ljudmila Dončeva-Petkova — La céramique de service de table en Bulgarie aux VIIIe—XIe s. . . . 25

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

At. Milčev et St. Angelova — Fouilles et recherches au lieu dit „Kaleto" près du village Nova Černa, dép. de Silistra en 1968 37

Gergana Tabakova-Canova — Plaques funéraires romaines du dép. de Pleven 47

Venecija Ljubenova — Lampe romaine en bronze du village Dren. dép. de Pernik 50

Bogdan Nikolov — Trésor d'objets en fer de l'époque de Hallstadt près de la ville de Krivodol, dép. de Vraca 58

Nikolaj Džambazov — Trouvailles paléolithiques dans la grotte „Pešketo", près du village Liljače, de Vraca 66

REVUE

Teofil Ivanov — Huitième congrès international sur les recherches de Limes Romanus 67

BIBLIOGRAPHIE 71

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, кв. Гео Милев, ул. 36, бл. VI. Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова — Коректор Анета Христова

Дадена за набор на 13. III. 1970 г. — Подписана за печат на 27. V. 1970 г. — Печатни коли 9,50 — Издателски коли 7,89

Формат на хартията 59×84/8 — Изд. индекс 4011 — Тираж 1400 — Поръчка 255 — Отделна книжка 1,40 лв. — Годишен абонамент 5 лв

Набрана и отпечатана в печатницата на Издателството на Българската академия на науките